PROVINCIE

Noord-Holland

Monumenten Inventarisatie Project Noord-Holland

Laren

Gemeentebeschrijving,
herziene versie, november 1991

Foto omslag:
Dubbele atelierwoning in 1911
in Gooise Landhuisstijl
gebouwd door H.J. Kropholler.

Inhoud

Verantwoording *5*

1. **Inleiding** *7*

2. **Bodemgesteldheid** *9*
2.1 Bodem *9*
2.2 Afwatering *9*

3. **Grondgebruik** *11*
3.1 Agrarisch *11*
3.2 Niet-agrarisch *11*
3.3 Landschapsbeeld *12*

4. **Infrastructuur** *13*
4.1 Landwegen *13*
4.2 Wateren *14*
4.3 Tramwegen *14*

5. **Nederzettingsstructuur** *15*
5.1 Algemeen *15*
5.1.1 Bevolkingsontwikkeling *15*
5.2 Laren *16*

6. **Bebouwingskarakteristiek** *21*

Verantwoording inventarisatie *27*

Geraadpleegde werken *29*

Tabel I *31*

Herkomst afbeeldingen *33*

Afbeeldingen *35*

Register *49*

Colofon *55*

Verantwoording

Het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) is ontwikkeld op initiatief van de Minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur om geheel Nederland te inventariseren op het gebied van architectuur en stedebouw uit de periode 1850-1940. Het project wordt, in samenwerking met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, uitgevoerd door de provincies en de vier grote steden.

De doelstellingen van het MIP zijn:
- het verkrijgen van een landelijk overzicht van jongere bouwkunst en stedebouw uit de periode midden 19de eeuw - Tweede Wereldoorlog;
- het bevorderen van kennis en waardering voor historische stads- en dorpsgezichten en monumenten van geschiedenis en kunst uit de periode midden 19de eeuw - Tweede Wereldoorlog;
- basisgegevens aan te leveren voor wetenschappelijk onderzoek op architectuurhistorisch, bouwhistorisch, stedebouwkundig, historisch-geografisch en/of industrieel-archeologisch terrein;
- bouwstenen aandragen voor te ontwikkelen beleid van de drie bestuurslagen ten aanzien van ruimtelijke ordening, stadsontwikkeling en monumentenzorg en als basis voor planologische en stedebouwkundige afwegingen;
- selectie- en registratie-activiteiten van de drie bestuurslagen ten aanzien van objecten, ensembles, structuren en gezichten mogelijk te maken.

Voor de uitvoering van de werkzaamheden zijn de provincies in regio's onderverdeeld. Binnen deze inventarisatiegebieden wordt het werk per gemeente verricht. Hiertoe wordt de gemeentelijke indeling van 14 maart 1988 (start MIP Noord-Holland) gehanteerd. Grenswijzigingen van later datum worden bij de betreffende gemeenten vermeld.

Van elk inventarisatiegebied en van elke gemeente wordt een beschrijving gemaakt waarin geografische, sociaal-economische en stedebouwkundige ontwikkelingen binnen het betreffende gebied c.q. gemeente worden geschetst, toegespitst op de periode 1850-1940. Voorts worden waardevolle gebouwen en ruimtelijke structuren uit de betreffende periode in beeld gebracht.

De nu volgende gemeentebeschrijving richt zich op de gemeente Laren. Voor geografische, sociaal-economische en cultuurhistorische ontwikkelingen in groter verband kan de MIP-regiobeschrijving Gooi- en Vechtstreek worden geraadpleegd. De gemeentebeschrijving is tot stand gekomen op basis van vergelijking van kaartbeelden uit circa 1850, 1900 en 1940, literatuuronderzoek en inventarisatie in het veld.

De gemeentebeschrijving volgt in de eerste vijf hoofdstukken het model voor een regiobeschrijving van drs. L. Prins, Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1988. Hieraan zijn een bebouwingskarakteristiek alsmede een verantwoording van de inventarisatie toegevoegd.
De MIP-werkzaamheden betreffende de gemeente Laren zijn uitgevoerd door mw. drs. N.C. van Goor, als projectmedewerker MIP verbonden aan de provincie Noord-Holland.
De inventarisatie van het grensgebied met de gemeente Blaricum is verricht in samenwerking met ir. J.A. van der Hoeve.

I. Inleiding

De gemeente Laren ligt in de provincie Noord-Holland, in het MIP-inventarisatiegebied Gooi- en Vechtstreek en grenst ten noorden aan de gemeente Blaricum, ten oosten aan de gemeenten Eemnes en Baarn (beide provincie Utrecht) en ten zuiden en westen aan de gemeente Hilversum.

De gemeente Laren bezit een grondoppervlak van 1240 ha. en heeft in de periode 1850-1940 en daarna geen grenswijzigingen gekend.
Het aantal inwoners in de gemeente Laren bedraagt anno 1991 circa 11.650 inwoners.
De gemeente Laren omvat het dorp Laren en een deel heidegebied. (Het Gooisch Natuurreservaat).

Buiten de gemeente Laren bestaat het MIP-inventarisatiegebied Gooi- en Vechtstreek uit de gemeenten Hilversum, Bussum, Blaricum, Huizen, Muiden, Naarden, Weesp, 's-Graveland en Nederhorst den Berg.

De gemeente Laren bevat ten behoeve van de inventarisatie één MIP-deelgebied, te weten: Laren/Laren.
(Zie afb. 1 t/m 6.)

2. Bodemgesteldheid

2.1 Bodem

De gemeente Laren ligt op de hoger gelegen zandgronden van het Gooi, welke zijn gevormd tijdens de laatste ijstijden door opstuwing van zand- en grinthoudende stuwwallen.
Het reliëf van deze zandgronden verloopt van circa 25.0 m + NAP in het westen van de gemeente in de omgeving van Steenbergen tot circa 3.3 m + NAP aan de oostzijde van de gemeente ten oosten van de Zuiderheide.
(Zie afb. 7.)

2.2 Afwatering

De afwatering in de gemeente Laren verloopt op natuurlijke wijze door de reliëf-verschillen in het terrein.
De richting van de natuurlijke afwatering verloopt naar het oosten en het zuiden, respectievelijk naar de lager gelegen polders van Eemnes ten oosten van de gemeente Laren en naar het Laarder Wasmeer aan de zuidzijde van de gemeente.
Op de grens van de lager gelegen Eemnesser polders en de hogere Gooische zandgronden ligt de Gooiergracht. In Laren is de Gooiergracht alleen een straat en is er geen water zichtbaar. In Blaricum echter is de Gooiergracht een afwateringssloot welke in noordelijke richting afwatert op het Eemmeer. Vermoedelijk heeft de Gooiergracht in Laren ook een afwateringsfunctie gekend, al is dit op kaartbeelden niet direct zichtbaar, maar is deze in de loop der jaren gedempt.
In de richting van de afwatering is in de periode 1850-1940 en daarna geen verandering gekomen.

3. Grondgebruik

3.1 Agrarisch

Rond 1850 was de gemeente Laren overwegend een agrarische gemeente, waar naast het houden van schapen voornamelijk rogge, boekweit, gerst en aardappelen werden verbouwd. Ook de bijenteelt was van belang.

Bepalend voor de landbouw in Laren was de aanwezigheid van engen en heide.
De engen (elders enken of essen genoemd) waren stukjes landbouwgrond in privé-bezit, waarop de rogge, gerst, boekweit en de aardappelen werden verbouwd. De engen lagen dicht tegen de kern van het dorp aan, veelal tussen de bebouwing in.
Op de het dorp omringende heide werden op gemeenschappelijke gronden de schapen geweid ten behoeve van wol en mest en stak men plaggen als brandstof en bouwmateriaal. Dit gemeenschappelijk gebruik van de heide was karakteristiek voor het landbouwsysteem van de onder meer in Laren gevestigde Erfgooiers, een in circa 1300 opgerichte boerenbelangengemeenschap (Marke-organisatie) waarvan de leden (de Erfgooiers) gemeenschappelijk gebruik maakten van de landbouwgronden in het Gooi. Dit gemeenschappelijk gebruik gold, met uitzondering van een deel van de engen, voor de heide, meenten (laaggelegen weidegronden) en maatlanden (hooilanden). Meenten en maatlanden kwamen echter niet rond Laren voor.
Dit landbouwsysteem van de Erfgooiers is tot in de loop van de 20ste eeuw in gebruik geweest in Laren en het Gooi.

In de periode tot 1940 zou het agrarisch grondgebruik binnen de gemeente Laren sterk afnemen. Zo drastisch zelfs dat rond 1950 nog slechts een enkele boerderij in Laren in gebruik was.
Deze sterke afname van het agrarisch grondgebruik in Laren werd met name veroorzaakt door de massale komst na circa 1880 van vele forensen en kunstenaars, waardoor het dorp een kunstenaars- en forensenkarakter kreeg. (zie voorts 5. Nederzettingsstructuur).

3.2 Niet-agrarisch

Een niet-agrarisch grondgebruik binnen de gemeente Laren betreft de aanwezigheid van een natuurgebied en een militair oefenterrein en de winning van drinkwater.

Nadat in het begin van de 20ste eeuw de heide haar functie als agrarisch grondgebied langzaamaan begon te verliezen en ook de Erfgooiers-organisatie als belangengemeenschap uiteen begon te vallen, voorzagen sommige mensen bedreiging en aantasting van de heide.
Om dit te voorkomen werd in 1930, op verzoek van onder meer Commissaris der Koningin in Noord-Holland, Jhr. Roëll, de vorming van een natuurreservaat in het Gooi door de provincie goedgekeurd.
Om dit reservaat, dat ten zuidwesten van het dorp Laren kwam te liggen, te vormen, werd 1531 ha grond aangekocht van de Erfgooiers en 106 ha natuurterrein van andere eigenaren. Zodoende kon in november 1932 de Stichting Gooisch Natuurreservaat worden opgericht, welke het gebied zou gaan beheren. Tot op de dag van vandaag behoort de heide aan de zuidwest-zijde van het dorp Laren tot het Gooisch Natuurreservaat.
In 1931-'33 werd tussen dit Gooisch Natuurreservaat en de net gereed gekomen snelweg Amsterdam-Amersfoort (A1), het pompstation "Laarderhoogt" aangelegd door het Provinciale Waterleidingbedrijf Noord-Holland (PWN). Dit waterwincomplex zou water uit de haar

Noord-Holland (PWN). Dit waterwincomplex zou water uit de haar omringende terreinen winnen ten behoeve van onder meer de gemeente Laren. Voorheen betrok Laren zijn water van de Gemeentewaterleiding van Amsterdam. Door de bouw van dit waterwincomplex kreeg het Larense grondgebied dus een functie ten behoeve van de waterwinning. Heden ten dage kent een groot deel van het grondgebied van de gemeente Laren (met name de heide) nog steeds een functie als waterwingebied ten behoeve van het pompstation "Laarderhoogt".

Aan het einde van de 19de eeuw werd in het noordwesten van de gemeente Laren, op de grens met Bussum en Hilversum, een legerplaats aangelegd. Deze legerplaats Crailoo bestond onder meer uit oefenterreinen, waarvan enkele op Larens grondgebied waren gelegen. In de periode tot 1940 werd de legerplaats vergroot en merendeels bebouwd, onder meer met kazernes. Ook op het Larense deel van de legerplaats kwamen kazernes te liggen. Tot op de dag van vandaag is de legerplaats Crailoo nog in gebruik en bevinden zich op het Larense deel enkele kazernes en oefenterreinen.

Naast het hierboven beschreven niet-agrarische grondgebruik binnen de gemeente Laren, kende Laren al van oudsher een kerkhof buiten de kern van het dorp. Dit St. Janskerkhof (sinds 1586 echter zonder kerk) dateert al van vóór 1300 en ligt tot op de dag van vandaag ten zuiden van het dorp Laren aan de rand van de heide.

3.3 Landschapsbeeld

Het landschapsbeeld van de gemeente Laren wordt grotendeels bepaald door de bebouwing van het dorp Laren, welke zich vrijwel tot aan de grenzen van de gemeente uitstrekt.
Alleen aan de zuid- en westzijde van de gemeente bevindt zich onbebouwd bos- en heideterrein; het Gooisch Natuurreservaat.
De bebouwing van de in het zuiden van de gemeente gelegen villagebieden rondom de Herdersweg en Vredelaan gaat langzaam over in dit natuurreservaat. Aan de noord- en oostzijde van de gemeente loopt de bebouwing door tot aan de gemeentegrens, zij het dat aan de noordkant, alwaar de villabebouwing een doorlopend geheel vormt met die van Blaricum, de bebouwing sterk is omgeven door groen en een landelijk karakter bezit.
Het grondgebied van de gemeente Laren heeft, ook in de bebouwde delen, een geaccidenteerd karakter door de reliëfverschillen in het terrein. Aan de noordwestzijde van de kern van Laren bevindt zich de 19de eeuwse buitenplaats Larenberg (1835), welke in de loop der jaren dicht tegen de bebouwing van Laren is aan komen te liggen.

4. Infrastructuur

4.1 Landwegen

Het hoofdwegennet binnen de gemeente Laren heeft in de periode 1850-1940 een enkele verandering ondergaan.

Het wegennet van Laren heeft al van oudsher zijn middelpunt op de Brink, in de kern van het dorp Laren.
Vanaf de Brink vertakken zich de doorgaande wegen richting Blaricum/Huizen (Torenlaan, voorheen Huizerweg), Naarden (Naarderstraat), Eemnes (Eemnesserweg) en Hilversum (Burgemeester van Nispen van Sevenaerstraat en Hilversumseweg). In de loop van deze doorgaande wegen is in de periode 1850-1940 en daarna geen verandering gekomen. Wel zijn deze wegen in de periode 1850-1940 veelal verhard en/of verbreed.
Naast de hierboven genoemde doorgaande hoofdwegen kende Laren meerdere veedriften welke vanuit het dorp richting heide liepen. Langs deze driften (veelal zandwegen) werden de schapen naar de hei gebracht. Voorbeelden van veedriften zijn onder meer de Schapendrift, Oude Drift, Zevenenderdrift en Tafelbergweg. In de ligging en loop van de driften is in de periode 1850-1940 en daarna geen verandering gekomen. Wel heeft het merendeel van de driften in de periode tot 1940 zijn functie als schapendrift verloren en werden zij (inmiddels veelal verharde) wegen ten behoeve van het verkeer.
Naast de driften en doorgaande wegen kende Laren ook nog de "dood"wegen. Dit waren wegen welke naar een kerkhof liepen, in dit geval het St. Janskerkhof aan de zuidzijde van het dorp Laren.
De doorgaande weg Laren-Hilversum was oorspronkelijk ook zo'n "dood"weg, welke vanuit het dorp Laren naar het St. Janskerkhof liep.
De "dood"wegen hebben in de periode 1850-1940 hun functie verloren maar zijn wel bewaard gebleven, veelal in de vorm van zandwegen over de heide. Ook nu nog lopen er verscheidene "dood"wegen over de heide (deels met dezelfde naam).

Naast deze doorgaande wegen, driften en "dood"wegen, kende Laren uiteraard nog andere wegen, met name in de kern. De Pijl, Groene Gerritsweg, Oud Laren, Brinklaantje etc. zijn hier enkele voorbeelden van.
In de periode tot 1940 zou door uitbreiding van het dorp nu juist rondom de kern van het dorp en tussen de doorgaande wegen en driften een nieuwe wegenstructuur worden aangelegd ten behoeve van de nieuw ontwikkelde bebouwing. Deze wegen hadden over het algemeen geen functie als doorgaande weg. De hoofdinfrastructuur in Laren bleef daardoor zoals hij vanouds was, met als belangrijkste verbindingswegen de doorgaande wegen naar de omliggende dorpen en de driften.
Wel werd begin jaren '30 (circa 1930-'31) de snelweg Amsterdam-Amersfoort (A1) dwars door de gemeente heen aangelegd aan de zuidzijde van het dorp. Deze snelweg doorsneed onder meer een aantal wegen in de villaparken ten zuiden van het dorp, welke in de tien jaar daarvoor waren aangelegd. Het feit dat de wegen werden doorsneden is nog terug te vinden in de naamvoering van de wegen, zoals Hoefloo en Houtweg aan de noordzijde van de snelweg en Hoog Hoefloo en Verlengde Houtweg aan de zuidzijde.

Na de Tweede Wereldoorlog zou het wegennet van Laren zich enigszins uitbreiden door de groei van het dorp.
De hoofdinfrastructuur in de gemeente bleef echter als vanouds. Wel kwam na 1940 in de zuidhoek van de gemeente een deel van de A27, de snelweg Lelystad-Utrecht, te liggen.
(Zie afb. 8, 9, 10.)

4.2 Wateren

Laren kent, met uitzondering van het Laarder Wasmeer, geen belangrijke wateren binnen zijn gemeentegrenzen.
Het Laarder Wasmeer, gelegen in het zuidelijk deel van het Gooise Natuurreservaat, ligt daar al van vóór 1850 en dientsinds de oprichting van het Gooise Natuurreservaat in 1932 als vogelreservaat. Het meer is in de periode 1850-1940 door afkalving van de omliggende zandgronden iets in grootte toegenomen.
Op de Brink in de Kern van Laren ligt al sinds eeuwen de 'Coeswaerde', een voormalige drinkplaats voor het vee.
(Zie afb. 11.)

4.3 Tramwegen

Laren werd in 1882 aangesloten op het spoorlijnnet van de "Gooische Stoom Tramweg Maatschappij", welke in dat jaar de tramlijn tussen Amsterdam en Hilversum voltooide.
De stoomtram, in de volksmond "Gooische Moordenaar" genoemd vanwege de vele ongelukken die de tram veroorzaakte, kwam vanaf Naarden en Crailoo langs de Naarderstraat de gemeente binnen en liep over de Brink naar de huidige Stationsweg. Daar had de tram een station. Vanaf de Stationsweg liep de tram verder langs de Hilversumseweg naar Hilversum, alwaar bij het station het eindpunt was.
In 1883 werd een aftakking van de tramlijn vanaf Laren richting Blaricum/Huizen geopend. Deze aftakking liep vanaf de Brink over de Torenlaan naar Blaricum en verder naar Huizen. Een aantal jaren later zou ook de verbinding Naarden-Huizen voltooid worden. Bij het begin van de Torenlaan werd bij de Remiseweg een remise gebouwd voor de tram.

Door de komst van de stoomtram en de snelle verbinding met het station van Hilversum die hierdoor werd verkregen, werd Laren goed bereikbaar voor mensen van elders. De stoomtram, en al eerder in 1874 de aanleg van de Oosterspoorweg met een station bij Hilversum, deden dan ook het forensisme naar Laren toenemen. Na circa 1880 zou er als gevolg hiervan een grote groep forensen en kunstenaars in Laren komen wonen (zie 5.1.1).
In 1939 werd de stoomtram opgeheven en vervangen door bussen. In de Tweede Wereldoorlog echter zou door een grote schaarste aan dieselbrandstof de stoomtram weer floreren. Maar na de Tweede Wereldoorlog werd de rails echter definitief opgebroken.

Heden ten dage herinnert er binnen de gemeente Laren, met uitzondering van de straatnamen Stationsweg en Remiseweg, niets meer aan de voormalige stoomtram.
(Zie afb. 12.)

5. Nederzettingsstructuur

5.1 Algemeen

De gemeente Laren kent één dorp: Laren. Het dorp neemt het merendeel van het grondgebied van de gemeente in beslag. Een echt buitengebied kent de gemeente Laren niet, met uitzondering van de heidegronden ten zuidwesten van het dorp. Op deze heidegronden bevindt zich echter geen bebouwing.
(Zie afb. 2 t/m 6 en 13, 14)

5.1.1 Bevolkingsontwikkeling

Laren was rond 1850 een klein, eenvoudig en arm boerendorp.
Van der Aa meldde in het Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden (1839-1851) over Laren rond 1840: "Laren telde 236 huizen, bewoond door 590 huisgezinnen, uitmakende eene bevolking van 1930 inwoners, die meest hun bestaan vinden in den landbouw. Er zijn vier fabrijken van dwijlengoed, koedekken, paklinnen en haren-vloerkleden, drie suiker-ballenfabrijken en eenen korenmolen. Ook wordt er handel gedreven in ezellinen".[1]
Naast de landbouw bleek dus ook de weverij een belangrijke bron van inkomsten te zijn binnen Laren. Dit bleef zo tot circa 1880, al was de periode 1840-1880 er één van grote armoede. Met name in de jaren 1870-'80 was de armoede zo sterk dat het inwonerstal, dat daarvóór boven de 2000 lag, zakte tot onder de 2000 (zie tabel I). Deze daling van inwoners werd met name veroorzaakt door ziekte en doordat mensen wegtrokken.
Vanaf circa 1880 kwam echter de omwenteling voor Laren doordat, door de aanleg van de stoomtram in 1882 en de aanwezigheid van de al eerder (1874) aangelegde Oosterspoorlijn, Laren beter bereikbaar werd voor mensen van elders.
Vanaf circa 1870 waren er al enkele schilders regelmatig op bezoek geweest in Laren om inspiratie op te doen in de landelijke en "schilderachtige" omgeving. In 1879 vestigde de eerste schilder, Hein Kever, zich definitief in Laren. Al snel volgden er anderen. Ook de rijkere zakenlui uit met name Amsterdam en Utrecht ontdekten vanaf circa 1880 Laren als landelijk gelegen woonplaats. Laren begon zodoende aan zijn ontwikkeling tot villa- en schildersdorp.

Waren het in de periode 1880-1900 toch voornamelijk forensen die zich in Laren vestigden, vanaf 1900 kwam echter de grote toeloop van schilders goed op gang. In het kielzog van deze veelal bekende schilders kwamen ook beoefenaars van andere kunsten en cultuurminnaars naar Laren toe. Deze kunstenaars kwamen in Laren wonen én werken, dit in tegenstelling tot de forensen welke in steden als Amsterdam en Utrecht werkten maar in Laren woonden. De kunstenaars ontmoeten elkaar veelal in Hotel Hamdorff aan de Brink, dat het kunstenaarstrefpunt van Laren zou worden.
De grote toeloop van kunstenaars duurde tot circa 1925 en had tot gevolg dat er vele (atelier)woningen gebouwd werden. Over de bouw en ontwikkeling van deze voor Laren specifieke (atelier)woningen, zie de hoofdstukken 5.2 en 6.1).

Naast de komst van kunstenaars en "gewone" forensen in Laren, vestigden zich rond 1900 ook een groep christen-anarchisten in Laren. Deze kolonie van de Internationale Broederschap van christen-anarchisten had

[1] Laren rijk aan monumenten, blz. 16.

als informeel leider prof. J. van Rees. Zij vestigden zich op de grens van Laren en Blaricum en betrokken daar een boerenwoning, terwijl in Blaricum een gemeenschapshuis werd gebouwd. Al snel ging men er toe over om in plaats van in één huis bijeen te wonen, de kolonie te verdelen over verschillende kleine huisjes. Deze koloniehuisjes lagen verspreid over het grensgebied van Laren en Blaricum. In 1903 viel de kolonie echter al uiteen. Wel bleef de door de kolonie opgerichte "Humanitaire school" bestaan. Deze school met een specifiek onderwijs-systeem trok internationaal veel belangstelling. In 1930 werd, naar aanleiding van interne ruzies, deze school echter omgezet in een Montessori-school.

Door de komst van zowel de kunstenaars, forensen als christen-anarchisten, namen na circa 1900 de landbouw en weverijen als bron van inkomsten binnen de gemeente sterk af.
De oorspronkelijke bevolking van het dorp Laren werd vanaf 1880 figuurlijk overspoeld door mensen van elders en ging zich meer op de verzorgende sector (winkels, hotels, pensions e.d.) richten.
Waren in de periode 1850-1890 de "fabrieken" van dweilen en koedekken sterk afgenomen in Laren, het aantal tapijtweverijen bleek juist in deze periode sterk te zijn gestegen (tot 9). Tot 1905 groeide het aantal tapijtfabrieken tot een hoogtepunt van 13, maar al snel daarna liep het aantal sterk terug. In 1921 bleken er in Laren nog maar 4 tapijtfabrieken over te zijn.
Na de Tweede Wereldoorlog waren er zowel in de landbouw als in de weverijen binnen Laren nog maar zeer weinig mensen werkzaam. Het aantal in gebruik zijnde agrarische bedrijven binnen de gemeente was na 1940 zeer gering en is in de verdere periode nog verder teruggelopen.
In 1945 bevonden zich nog twee tapijtfabrieken in Laren, waarvan de laatste in 1980 is gesloten.

Na 1940 verdwijnt ook het kunstenaarskarakter van Laren langzaam.
Lag het bloeipunt van Laren als kunstenaarsdorp tussen 1900 en 1925, na 1940 neemt het aantal kunstenaars binnen de gemeente gestaag af door sterfte en verhuizing. Heden ten dage zijn er weinig kunstenaars meer over in het dorp, al is de sfeer van kunstenaarsdorp wel enigszins (gecultiveerd) bewaard gebleven. De aanwezigheid van het Singer Museum (sinds 1956 in het dorp gevestigd) draagt hieraan ook bij.
Het dorp is in de periode 1950-'70 sterk uitgebreid en is in hoofdzaak een forensendorp geworden, waarbinnen nog een klein aantal oorspronkelijke Laardenezen woont.

5.2 Laren

Laren is het oudste dorp in het Gooi en dateert waarschijnlijk al uit de 8ste eeuw. Laren is in oorsprong een brinkdorp waarbij de brink het middelpunt van het dorp vormde en werd omgeven door bebouwing. Rondom deze bebouwing lagen de engen (bouwland) en de woeste heidegronden.
Rond 1850 was de structuur van Laren nog vrijwel zoals hierboven omschreven. Rondom de ruime, driehoekige Brink lagen kriskras door elkaar boerderijen, dagloners- en wevershuisjes gegroepeerd. Voorts lag er met name langs en rondom de in zuidelijke richting lopende wegen als St. Janstraat, Zevenend en Zevenenderdrift nog bebouwing.
Als gevolg van de ontwikkelingen welke zich vanaf 1874 aankondigden (zie 5.1.1) ging Laren zich uitbreiden.
De eerste uitbreidingen in bebouwing vonden vanaf circa 1880 plaats rondom de kern en langs de uitvalswegen. Zo vond bijvoorbeeld langs de Naarderstraat in de periode 1880-1900 enige verdichting en vervanging van de bebouwing plaats met onder meer villa's en winkelpanden. Ook elders in het dorp vond in deze periode verdichting en vervanging van de bebouwing plaats.

Als na 1900 de toestroom van kunstenaars en forensen goed op gang begint te komen, krijgen ook de uitbreidingen rondom het dorp Laren een grotere omvang. Zo ontstond vanaf circa 1900 in de driehoek tussen Naarderstraat en Torenlaan villa-bebouwing. Dit gebied wordt tussen 1900 en 1960 langzaamaan vol gebouwd met veelal vrijstaande woonhuizen (villa's, atelierwoningen en landhuizen) op kleine kavels grond. De nieuw aangelegde wegen sloten hierbij aan op de kronkelige straten in de dorpskern. Langs de naar Blaricum toe doorlopende Torenlaan vond met name in de jaren '20-'30 uitbreiding en verdichting van de bebouwing plaats met vrijstaande landhuizen (veelal met rieten kap).Het gebied ten noorden van de kern van Laren kreeg door deze ontwikkeling een villa-karakter en zou een doorlopend geheel gaan vormen met de villabebouwing welke gelijktijdig vanuit Blaricum werd ontwikkeld.
Aan de westzijde van de kern van het dorp vond vanaf circa 1905 een uitbreiding plaats. Deze uitbreiding kenmerkt zich door de aanleg van licht slingerende wegen (Steenbergen, Pruisenbergen, Hector Treublaan etc.) rondom de al bestaande wegen als Drift, Oude Drift en Werkdroger. Dit gebied is in de periode 1905-1940 bebouwd geraakt met veelal grote vrijstaande villa's en landhuizen op ruime kavels. Na de Tweede Wereldoorlog heeft er in dit gebied nog op grote schaal verdichting plaats gevonden.
Vanaf circa 1920 ontstond er kleinschalige villa-bebouwing ten zuidwesten van de oude kern van Laren. Eerst werden oudere wegen als de Engweg en St. Janstraat verlengd en met kleine villa's en landhuizen bebouwd. Daarvandaan groeide Laren naar het westen door de aanleg van wegen als de Van Wulfenlaan, Velthuysenlaan en Hoefloo. Ook de doorgaande Hilversumseweg werd bij deze uitbreiding betrokken.
Dit gebied werd bebouwd met kleine, eenvoudige veelal vrijstaande landhuisjes (veelal atelierwoningen) en villa's.
Vanaf circa 1920 werd eveneens aan de zuidzijde van Laren villabebouwing gerealiseerd en wel rondom de Vredelaan. Deze bebouwing bestond uit veelal kleine vrijstaande villaatjes op kleine percelen grond. Vanaf circa 1925 werden wegen als het Hoefloo en de Houtweg naar het zuidwesten doorgetrokken en ontstond er zodoende een villawijkje (Herdersweg e.o.) ten noorden van de Vredelaan. De villabebouwing in dit wijkje bestaat uit vrijstaande villa's en landhuizen op terreinen van een redelijke grootte. De terreinen welke het dichtst tegen de heide aan liggen werden hierbij als eerste bebouwd. Door de aanleg van de autosnelweg A1 (Amsterdam-Amersfoort) in het begin van de jaren '30 werd deze villa-uitbreiding echter doorsneden en werd het Hoefloo opgedeeld in een Hoefloo en Hoog Hoefloo (zie ook 4.1 Landwegen).

Vrijwel al deze hierboven omschreven uitbreidingen welke vanaf circa 1900 rondom het dorp Laren plaats vonden, werden ontwikkeld door kleine, vaak speculatief bouwende particulieren. Aangezien de uitbreidingen niet volgens een uitbreidingsplan of exploitatieplan werden uitgevoerd, konden de stedebouwkundige ontwikkelingen nauwelijks worden gestuurd waardoor een gefragmenteerd karakter binnen de villauitbreidingen ontstond.
Er is overigens zoals uit de gemeente-besluiten in het Streekarchief te Hilversum blijkt, echter wel degelijk ooit een uitbreidingsplan voor Laren ontwikkeld. Uit de Larense gemeente-besluiten blijkt namelijk dat er in 1912 een uitbreidingsplan voor Laren werd vastgesteld. Ook voor de buurgemeente Blaricum werd in dat jaar een uitbreidingsplan vastgesteld. Van het Blaricumse plan is bekend dat het door W.F. van Nieuwstad werd ontworpen. Het is aannemelijk dat ook het uitbreidingsplan van Laren door deze man is ontwikkeld, al zijn daarvoor geen concrete aanwijzingen.
Het uitbreidingsplan van Laren is echter nooit uitgevoerd en ook zijn er tot op heden geen kaarten of stukken van teruggevonden.

De uitbreidingen van Laren konden in hun karakter echter wel gestuurd worden door de welstandsbepaling. Laren kende sinds 1912 als eerste Nederlandse gemeente een welstandsbepaling welke door het ijveren van met name burgemeester jhr. van Nispen tot Sevenaer en Henri Polak tot stand was gekomen. Met behulp van deze welstandsbepaling kon enige invloed uitgeoefend worden op de esthetische kwaliteit van de te bouwen panden. De schoonheidscommissie welke de welstandsbepaling moest toetsen kon door nadere eisen te stellen aan het uiterlijk van de te bouwen panden, de bouw van "wanprodukten" voorkomen.
De welstandsbepaling had dus een duidelijk preventieve werking ten aanzien van minderwaardige ontwerpen, al werd in de praktijk sterk aan de Gooische landhuisbouw vastgehouden en kregen andere bouwwijzen nauwelijks een kans. Zo werd in 1933 nog een ontwerp van Gerrit Rietveld afgewezen wegens toepassing van een plat dak. Pas na de Tweede Wereldoorlog zou de schoonheidscommissie zich meer open stellen voor andere architectuurstromingen en werden ook andere ontwerpen dan in de "klassieke" Gooische landhuisbouw in Laren toegelaten.

Naast de hierboven beschreven uitbreidingen met een villa-karakter welke met name ten noorden, zuiden en westen van Laren plaatsvonden, ontstond er vanaf 1915 ook enige arbeiderswoningbouw in Laren en wel aan de oostzijde van het dorp.
Het gebied ten oosten van de kern van Laren vormt het overgangsgebied naar de polders van Eemnes en heeft hierdoor een lagere (en dus vochtigere) ligging dan het overige grondgebied van Laren. Dit gebied had in de periode 1880-1915 slechts een lichte uitbreiding en verdichting van de bebouwing gekend. Er hadden zich hier geen uitbreidingen met een villa-karakter voltrokken maar de bebouwing bestond overwegend uit eenvoudige woonhuizen, arbeiderswoningen en een enkel agrarisch bedrijf. Langs bijvoorbeeld de Eemnesserweg of Oude Kerkweg werd ook een enkele villa- of atelierwoning gebouwd. In de periode 1915-'20 ontstond er een complex van arbeiderswoningen in dit gebied ten oosten van de kern van Laren en wel rondom de Erfgooiersweg en Kloosterweg. Dit complex van 21 dubbele arbeiderswoningen waarvan de vormgeving is geïnspireerd op de traditionele saksische boerenhoeve, ligt vrij ver van de kern van Laren af, op de grens met de gemeente Eemnes. Het complex zou tot na de Tweede Wereldoorlog vrij geïsoleerd blijven liggen, op een redelijke afstand van de overige bebouwing van Laren.
Ook rondom de Melkweg en het Berkenlaantje ontstond in de periode 1915-'20 een klein complex arbeiderswoningen.

Samengevat kan geconcludeerd worden dat in de periode tot 1940 aan de noord-, west- en zuidwestzijde van het dorp Laren uitbreidingen met een villa-karakter hebben plaatsgevonden. Deze villa-uitbreidingen verschillen onderling enigszins in omvang en in karakter van de bebouwing (zie 6.1 Bebouwingskarakteristiek), maar hebben als overeenkomst dat ze alle een gefragmenteerd karakter bezitten door hun speculatieve ontwikkeling.
Ten oosten en zuidoosten van de kern van het dorp Laren heeft in het algemeen meer eenvoudige woningbouw plaatsgevonden, waarbij de ontwikkeling van enkele arbeiderswoningbuurtjes opvallend is. Langs de doorgaande wegen vanuit het dorp Laren (uitvalswegen) is over het algemeen de bouw van eenvoudige villa's, landhuisjes en middenstandswoningen op kleine percelen grond te constateren. In 1933 heeft ten noorden van de villa-ontwikkeling rondom het Hoog Hoefloo de aanleg van het waterwincomplex "Laarder Hoogt" plaatsgevonden. (zie ook 6.1 Bebouwingskarakteristiek).

Na de Tweede Wereldoorlog zou Laren zich met name aan de oost- en zuidoostzijde van het dorp op grote schaal uitbreiden. Zo werd het gebied

ten noorden en oosten van de Jagersweg na de Tweede Wereldoorlog verder bebouwd met voornamelijk middenstandswoningen van twee of meer onder een kap. Tussen de Schapendrift en de Gooiergracht ontstond in de jaren '50 '60 een geheel nieuwe wijk, herkenbaar aan de strakke en rechtlijnige verkaveling. In deze wijk zijn sociale woningbouw en middenstandswoningen gerealiseerd. Rondom de Schapendrift, Kloosterweg en Warrekam werd in 1948 in het kader van de weder-opbouw al wat woningbouw gebouwd. Ook ten zuiden van de Jordaan, Smeekweg en Zijtak vond in de jaren '50-'60-'70 nieuwbouw plaats. Recent heeft er nog enige verdichting en vervanging met nieuwbouw plaatsgevonden ten zuiden van de Eemnesserweg en ten oosten van het Schoolpad. Vervanging van bebouwing heeft na 1940 in het hele dorp plaatsgevonden.

6. Bebouwingskarakteristiek

De kern van het dorp Laren wordt nog altijd gevormd door de onbebouwde driehoekige Brink met de voormalige drinkplaats voor het vee, "de Coeswaerde".
Aan de oostzijde van deze Brink domineert de Rooms-Katholieke basiliek Sint Jan uit 1924 van A.M. te Riele, met rechts daarvan de pastorie. Links van deze basiliek bevinden zich het voormalige nonnenklooster en de voormalige meisjesschool. Beide panden zijn aan het eind van de vorige eeuw, begin deze eeuw opgetrokken in neo-gotische stijl en bestaan uit twee bouwlagen onder schilddak met noklijn parallel aan de weg. De panden zijn nu in gebruik als buurthuis.
De overige bebouwing rondom de Brink is eenvoudiger van aard en bestaat uit een enkele 17de of 18de-eeuwse voormalige boerderij en enkele laat 19de/begin 20ste-eeuwse woonhuizen en winkelwoonhuizen van zowel één als twee bouwlagen hoog. Aan de zuidwestzijde van de Brink bevindt zich een braak liggend terrein waarop tot 1980 het beroemde Hotel Hamdorff heeft gestaan. Voor dit braak gelegen terrein zijn verschillende bebouwingsplannen in omloop.
In de qua aanleg oude kleine straatjes rondom de Brink bevindt zich bebouwing uit verschillende perioden. Zo bevindt zich naast de oorspronkelijke 17de en 18de-eeuwse bebouwing, door verdichting en vervanging ook 19de en 20ste-eeuwse bebouwing. Zo heeft ook recente nieuwbouw (bijvoorbeeld de gemeentewerf bij De Kamp en het grote nieuwe winkelcomplex bij Klaaskampen) in deze oude straatjes plaatsgevonden. De oudere bebouwing is veelal eenvoudig van karakter en bestaat merendeels uit 17de, 18de en 19de eeuwse boerderijen en (land)arbeiderswoningen. De eind 19de en begin 20ste-eeuwse bebouwing bestaat uit eenvoudige woonhuizen, winkelwoonhuizen en arbeiderswoningen.
(Zie afb. 13 en 14.)

De in zuidelijke richting lopende wegen als de St. Janstraat, Zijtak, Zevenend, Smeekweg en Zevenenderdrift en hun directe omgeving kennen ook 17de, 18de en 19de-eeuwse voormalige boerderijen en landarbeiderswoningen als bebouwing. Aan het begin van de Zevenenderdrift bevindt zich een rijtje witgepleisterde arbeiderswoningen van twee onder één kap uit het begin van deze eeuw. De oudere bebouwing in dit zuidelijk deel van Laren is in de loop der tijd uitgebreid en verdicht met veelal kleinschalige woonbebouwing. Zo is op de zuidelijke splitsing van de Zevenenderdrift en het Zevenend rond 1930 door de bekende en voor Laren zeer belangrijke architect W. Hamdorff, een voor hemzelf bedoeld landhuis met rieten kap gebouwd (Zevenenderdrift 55). Ook na de Tweede Wereldoorlog vond aan de zuidkant van Laren verdere verdichting plaats. Zo ontstonden in de wijken rondom De Kwartel en Kostverloren nieuwbouw-woonhuizen van veelal twee of meer onder één kap.

De vanaf circa 1900 aangelegde villa-wijk aan de noordzijde van de kern van Laren karakteriseert zich door de aanwezigheid van merendeels vrijstaande villa's en landhuisjes van een gemiddelde grootte welke op een overwegend klein stuk grond staan. Deze wijk is tot aan 1940 slechts gedeeltelijk bebouwd geraakt. Met name aan de Tafelbergweg zijn in de jaren '50-'60 nog vele percelen bebouwd. De bebouwing langs 't Zijdveld en het Standelkruid is zelfs recent gebouwd. De bebouwing in deze noordelijke villawijk bestaat naast onder meer de landhuizen in traditionele Gooische stijl (rieten kappen) en verscheidene villa-typen, voor een deel uit atelierwoningen. Met name de oudste bebouwing alhier, welke tegen de rand van de kern van Laren aanligt, is veelal in opdracht van kunstenaars gebouwd. Deze atelierwoningen zijn eveneens

merendeels gebouwd in de traditionele Gooische landhuisstijl en kenmerken zich door een groot raam op het noorden (in verband met de lichttoetreding). Karakteristieke atelierwoningen in deze wijk zijn onder meer Wally Moesweg 1 (gebouwd voor de schilder S.C. Bosch Reitz) en Oude Naarderweg 8. De villa's en landhuizen in deze wijk zijn veelal gebouwd door (locaal) bekende architecten. Hieronder bevinden zich Th. Rueter (o.m. Noolseweg 14-16 en Raboes 8), G. van Caspel (o.m. Veldweg 27 en Noolseweg 2), K. en H.F. Symons (zij hebben onder meer villa's in functionalistische stijl gebouwd aan de Noolseweg 17 en 21) en uiteraard W. Hamdorff.
Wouter Hamdorff verdient een aparte vermelding daar deze architect een sterk stempel op de architectuur in Laren heeft gedrukt. Geboren en getogen in Laren heeft Hamdorff namelijk veel in deze gemeente gebouwd. In 1918 vestigde hij zich als zelfstandig architect in Laren, na eerst in onder meer Wezep en Hilversum (bij W.M. Dudok) in de leer te zijn geweest. Het is met name Hamdorff geweest die de bouwstijl van de traditionele Gooische boerderijen ook in villa's ging toepassen. Zo zijn zijn werken te herkennen aan een expressionistische vormgeving en een veelal rieten kap en passen zij qua schaal en uiterlijke verschijningsvorm goed bij de oudere traditionele agrarische bebouwing. Hamdorff heeft met name in de jaren 1920-'35 veel gebouwd in de traditionele Gooische stijl. Na circa 1935 valt er een duidelijke stijlverandering aan te wijzen in Hamdorff's werk. Zijn ontwerpen worden dan strakker en soberder van vorm en de rieten kappen worden veelal vervangen door pannen daken en lessenaarsdaken. Hamdorff heeft tot circa 1960 gewerkt en overleed in 1965. Ook internationaal heeft Hamdorff bekendheid genoten.
In deze noordelijke villawijk zijn onder meer langs de Torenlaan (Torenlaan 64) en het Raboes (Raboes 11 en 23) werken van Hamdorff te vinden. In de periode 1953-'56 bouwde Hamdorff op de hoek van de Naarderstraat en de Oude Drift het Singer Museum annex concertzaal. Dit rondom het landhuis "De Wilde Zwanen" ontworpen museum, bouwde hij in opdracht van mw. Anna Singer-Brugh ter nagedachtenis aan haar man de schilder William H. Singer jr.

De Torenlaan geeft door de aanwezigheid van meerdere landhuizen met rieten kap (onder meer van Hamdorff, H.C. Elzinga, G. van Caspel en Wittop-Koning), door zijn wegprofiel met klinkers en door zijn fraaie begroeiïng, een karakteristiek en waardevol beeld te zien. Voorts bevindt zich in deze wijk aan het Raboes 21 nog een antroposofische villa uit 1929 van Gerritsen en Wegerif.

De vanaf circa 1905 aan de westzijde van de kern van Laren uitgelegde wijk kent overwegend grote villa's en landhuizen op grote kavels. Zeker tot aan 1940 waren de kavels grond rondom deze panden zeer ruim, maar na de Tweede Wereldoorlog heeft er verdichting (en in een enkel geval vervanging) van de bebouwing plaatsgevonden. Toch blijven in dit deel van Laren de bebouwing en de oppervlakte van de kavels opvallend groot.
In deze westelijke uitbreiding bevindt zich een enkele atelierwoning (Drift 12), maar er bevinden zich hier overwegend grote landhuizen al dan niet onder rieten kap. Er resteren enkele landhuizen uit de periode 1905-1940; veel grote villa's in dit gebied zijn echter van na 1940 (veelal uit de jaren '60-'70).
Een opvallend groot en gaaf landhuis uit de MIP-periode in dit gebied is Steenbergen 6-8. Dit in 1912 gebouwde landhuis met tuinmanswoning is een belangrijk werk van K.P.C. de Bazel en wordt gedekt door een rieten kap.
Voorts verdient het Rozenlaantje in deze buurt een extra vermelding. Met name het doodlopende stuk van het Rozenlaantje geeft een zeer karakteristiek beeld te zien door de aanwezigheid van meerdere, kleine en veelal gave landhuisjes welke beeldbepalend gelegen zijn aan dit stuk

Rozenlaantje. De groepering van deze tussen circa 1905 en 1910 gebouwde landhuisjes is onderling beeldversterkend.

De vanaf circa 1920 ontstane uitbreiding aan de zuidwestzijde van de kern van Laren (Van Wulfenlaan en omgeving) bestaat uit veelal kleine landhuisjes en villaatjes van één of twee bouwlagen hoog onder riet of pannen dak. Een groot deel van deze bebouwing is vrijstaand, maar ook twee of meer onder één kap woningen komen in deze uitbreiding voor. De percelen zijn overwegend klein.
De bebouwing in deze uitbreiding is heden ten dage nog overwegend intact al hebben de panden merendeels wel kleine detail-wijzigingen ondergaan.
Opvallende objecten in deze uitbreiding zijn onder meer de atelierwoning van architect Kropholler aan de Engweg/hoek Velthuysenlaan (1911), Engweg 22 (een villa in Amsterdamse School-stijl uit 1921 van Van Laren) en de ambachtelijke woningbouw van Van Uggelen uit circa 1925 aan de Tony Offermansweg en Burgemeester van Nispen van Sevenaerstraat.
Het Hoefloo is door zijn verschijningsvorm (een brede rechte weg omgeven door hoog geboomte) en zijn bebouwing een opvallende en karakteristieke straat in deze uitbreiding. Langs het Hoefloo bevinden zich enkele panden van Hamdorff, waaronder een villa in Gooische landhuis-stijl en enkele latere panden van Hamdorff uit circa 1934.

De bebouwing rondom de Vredelaan welke eveneens vanaf circa 1920 heeft plaatsgevonden, bestaat uit villa's en landhuisjes van merendeels één bouwlaag onder rieten of pannen dak. Opvallend in dit gedeelte van Laren is het landhuis Vredelaan 44-46. Dit door W. Hamdorff ontworpen huis is zeer groot en ligt enigzins van de weg af aan de rand van de heide. Het landhuis is nog vrijwel geheel intact en is door zijn karakteristieke architectuur en ruimtelijke werking een opvallend object binnen Laren.
De overige bebouwing in deze buurt rondom de Vredelaan is veel klein-schaliger. De percelen zijn klein waardoor de bebouwing dicht op elkaar staat. Het Plein 1919 geeft door zijn vorm en vele groen een ruimtelijke werking aan de stedebouwkundige structuur alhier. Aan het westelijk deel van de Vredelaan staat evenals langs de Langsakker en Logosberg ook bebouwing van na 1940.

De ten noorden van de Vredelaan gelegen wijk (Herdersweg e.o.) werd vanaf circa 1925 bebouwd. Deze wijk ontwikkelde zich, zoals reeds eerder opgemerkt, vanuit de kern van Laren in het verlengde van het Hoefloo. Door de aanleg van de Rijksweg A1 is deze wijk echter min of meer separaat komen te liggen. Het Hoog Hoefloo is in feite het verlengde van het Hoefloo en met name het oostelijk deel van het Hoog Hoefloo bezit dan ook dezelfde wegstructuur (brede laan omgeven door geboomte) als het Hoefloo. De bebouwing aan het Hoog Hoefloo dateert voornamelijk uit de jaren '30 van deze eeuw en bestaat uit vrijstaande villa's van één of twee bouwlagen. De percelen zijn gering van omvang. Het westelijk deel van het Hoog Hoefloo kent daarentegen grotere percelen. In dit deel dateert de bebouwing overwegend van na de Tweede Wereldoorlog. Hoog Hoefloo 46, welke is gelegen aan de rand van de Westerheide, dateert echter uit 1934 en is een werk van W. Hamdorff waarin zijn nieuwe stijl van bouwen duidelijk aanwijsbaar is (het pand heeft een steil lessenaardak).
De overige bebouwing in de wijk kent een gevarieerd karakter. Naast bebouwing uit het einde van de jaren '20 en de jaren '30 komt er relatief veel na-oorlogse villa-bebouwing in deze buurt voor. De percelen zijn blijkbaar tot aan de Tweede Wereldoorlog slechts gedeeltelijk bebouwd geraakt, waarna er na 1945 (met name in de jaren '50-'60) op grote schaal verdere verdichting heeft plaatsgevonden. De oudste bebouwing bevindt zich langs de Van Beeverlaan en Herdersweg. Langs de

Van Beeverlaan en rondom een als zijtak aangelegd pleintje alhier, bevinden zich een vijftal rietgedekte (vakwerk)villa's uit de jaren '30 ontworpen door Van Erven Dorens. Aan de Herdersweg staan onder meer drie landhuizen van Hamdorff uit de periode 1925-'30, welke zijn gebouwd in de traditionele Gooische landhuisstijl. De panden en percelen in dit gedeelte van de buurt zijn vrij groot (er komt hier alleen vrijstaande bebouwing voor), al heeft hier na 1940 ook verdichting opgetreden.
De bebouwing langs de Derkinderenlaan, Diepenbrocklaan, Vinkebaan etc. is veelal van later datum en gedeeltelijk na-oorlogs. De vrijstaande bebouwing langs deze wegen is kleinschaliger met uitzondering van het westelijk deel van de Derkinderenlaan. Langs het westelijk deel van de Derkinderenlaan bevinden zich grote voornamelijk na-oorlogse villa's en bungalows op grote percelen grond.

De uitbreidingen aan de oostzijde van Laren welke vanaf circa 1900 plaatsvonden, bestaan voornamelijk uit arbeiderswoningen en middenstandswoningen Deze oostelijke uitbreidingen sluiten direct aan op de oudere bebouwing langs ondermeer het Zevenend en de Smeekweg. Gelijk ten oosten van het Zevenend heeft zich na 1900 geleidelijk wat bebouwing ontwikkeld, bestaande uit eenvoudige, veelal vrijstaande woonhuizen van één bouwlaag onder kap en een enkel agrarisch bedrijf. Met name bij de kruising Melkweg/Oude Kerkweg zijn in het begin van de 20ste eeuw rondom de oudere agrarische bebouwing die hier al lag, enkele nieuwe agrarische bedrijven gebouwd.
De arbeiderswoningbouw welke in deze oostelijke uitbreiding plaats vond ontwikkelde zich als eerste ten noorden van de Smeekweg, rondom de Erfgooiersweg. De door H.F. Smit in de periode 1915-'20 hier gebouwde arbeiderswoningen zijn van het type twee onder één kap en zijn qua vormgeving geïnspireerd op de traditionele Gooische boerderij. Zo zijn de panden afwisselend gedekt door rieten en pannen daken en kennen ook de schuren rieten daken. Deze arbeiderswoningen zijn nog steeds als een duidelijk herkenbaar wijkje aanwezig, zij het dat zij ingesloten zijn door woningbouw van jongere datum. Wel zijn met name de raam- en deurindelingen in de loop der jaren sterk gewijzigd.
De overige arbeiderswoningbouw in deze oostelijke uitbreiding (onder meer Berkenlaantje en Melkweg) is kleinschaliger van karakter en bestaat uit enkele eenvoudige arbeiderswoningen van twee onder één kap. De arbeiderswoningen aan het Berkenlaantje zijn eveneens door H.F. Smit ontworpen. Deze in 1919 gebouwde woningen onder rieten zadeldaken zijn echter qua raam- en deurindeling sterk gewijzigd.
De overige bebouwing in deze oostelijke uitbreiding van Laren is met uitzondering van enkele middenstandswoningen uit het einde van de jaren '20-'30 aan onder meer het Klooster en de Heideveldweg (meerdere onder één-kap-woningen van één bouwlaag hoog), voornamelijk na-oorlogs.
In 1948 (jaartal in gevel gemetseld) is er middenstandswoningbouw van meer onder één kap rondom de Kloosterweg/Goossen de Witstraat gebouwd. Vanaf de jaren '50 is er echter op grote schaal middenstandswoningbouw ten oosten van de Schapendrift ontstaan. Deze woningbouw, voornamelijk gebouwd in de jaren '50-'60, bestaat meren-deels uit woningen van twee, drie of meer onder één kap en van één bouwlaag hoogte. Ten noorden van de Evertas is recent (jaren '80) nieuwbouw ontwikkeld (eensgezinswoningen en lage flats van 3/4 bouwlagen hoog).

Langs de in oostelijke richting lopende doorgaande Eemnesserweg staan naast wat villa's en atelierwoningen uit het begin van deze eeuw (de villa's zijn veelal witgepleisterd en één of twee bouwlagen hoog, de atelierwoningen kennen een rieten dak),ook een voormalig katholiek broederhuis, een jongensschool en een ziekenhuis.
Het ziekenhuis, Sint Jan, is een groot complex aan de zuidzijde van de

Eemnesserweg en bestaat uit een hoofdgebouw met enkele vleugels van ieder twee bouwlagen hoogte. Het complex komt door de komst van het streekziekenhuis 't Gooi binnenkort echter leeg te staan. Er wordt nu gezocht naar een nieuwe bestemming voor het pand.
Tegenover het ziekenhuis bevinden zich het voormalig broederhuis en de jongensschool, nu in gebruik als respectievelijk gemeentehuis en school. Beide panden dateren uit 1913 en bestaan uit twee bouwlagen op rechthoekige plattegrond onder schilddak. Aangezien de voormalige katholieke panden aan de Eemnesserweg grenzen aan de al eerder genoemde (voormalige) katholieke panden aan de Brink (kerk met pastorie en voormalig nonnenklooster met school), had deze buurt in het verleden een duidelijk katholiek karakter. Heden ten dage hebben al deze panden, met uitzondering van de kerk en haar pastorie, echter een andere bestemming gekregen.

In 1933 heeft aan de noordwestzijde van de gemeente (ten noorden van de wijk rondom het Hoog Hoefloo) de aanleg van het waterwincomplex "Laarder Hoogt" plaatsgevonden. Dit waterwincomplex bestaat uit een watertoren met bijgebouwen en werd ontworpen door W. Hamdorff. Hamdorff heeft de opdracht voor het ontwerpen van dit complex gekregen na het winnen van de hiertoe uitgeschreven prijsvraag. In het complex heeft Hamdorff een harmonie weten te schapen tussen de qua verhoudingen sterk verschillende bouwvolumes enerzijds en de relatie met het omliggende landschap anderzijds. Het nog steeds intact zijnde complex werd in baksteen uitgevoerd, waarbij het reservoir werd gemaakt van gewapend beton met baksteen bekleed. Met name de toren van het complex is ondanks de inmiddels hoge begroeiing, nog steeds een beeldbepalend element in Laren.

Verantwoording inventarisatie

Bij de inventarisatie van objecten uit de periode 1850-1940 in de gemeente Laren is gekeken naar gaafheid, detaillering, situering en de eventuele architectuur- en/of lokaal-historische waarde. Ook de onderlinge relatie van bepaalde panden was een criterium bij de inventarisatie. Daar ateliers en atelierwoningen evenals de gebouwen van de Larense architect W. Hamdorff karakteristiek zijn voor de ontwikkeling van Laren, is aan deze panden extra aandacht besteed.
(Semi-)openbare gebouwen als scholen, kerken, kloosters, een gemeentehuis e.d. uit de periode 1850-1940, zijn bij redelijke gaafheid altijd geïnventariseerd vanwege hun historisch-functionele waarde.
Daar de bebouwing in Laren duidelijk historisch is gegroeid en er geen stedebouwkundig ontwerpplan bekend is, is er geen stedebouwkundige typologie-kaart van de gemeente gemaakt.
Bij de inventarisatie is gebruik gemaakt van het rapport **Laren rijk aan monumenten** (uitgave gemeente Laren, 1982).

Geraadpleegde werken

Aa, A.J. van der, *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden*, Gorinchem 1939-1951.

De bodem van Noord-Holland, uitgave van de Stichting voor Bodemkartering, Wageningen 1974.

Dhont, J. Ph., "Het beheer van de "gemene" Gooise heide", *Tussen Vecht en Eem*, jaargang 10, aflevering 2, april 1980, blz. 114-127.

Don, Peter, *Kunstreisboek Noord-Holland*, Zeist 1987.

Engel, W.I., *De Gooische Moordenaar, tramgeschiedenis 1880-1958*, Schoorl 1981.

Estourgie-Beijer, Marijke, *Wouter Hamdorff, architect 1890-1965*, Laren 1989.

Grote Historische Atlas van Nederland, 1. West-Nederland 1839-1859, Groningen 1990.

Grote Provincie Atlas, Noord-Holland, Groningen 1988.

Haan, Jannes de, *Gooische villaparken, ontwikkeling van het buitenwonen in het Gooi tussen 1874 en 1940*, Haarlem 1990.

Historische Atlas Noord-Holland, Den Ilp 1989.

Kalsbeek-Kraay, G., "De geschiedenis van een school", *Tussen Vecht en Eem*, jaargang 10, aflevering 2, april 1980, blz. 141-148.

Korte sociografische beschrijving van de gemeente Laren, PPD Noord-Holland, 1980.

Kuyper, J., *Gemeenteatlas van de provincie Noord-Holland 1869*, Groningen 1984.

Laren rijk aan monumenten, Laren (NH) 1982.

Rapport van de Commissie Behoud Laren met aanbevelingen voor plaatsing op de lijst van panden, uitgave gemeente Laren jaartal niet bekend.

Roy van Zuydewijn, Noortje de, *Monumentenreisboek van Nederland, deel: Noord- en Zuid-Holland*, 's-Gravenhage 1990.

Tussen Vecht en Eem, jaargang 11, aflevering 2, mei 1981. (Themanummer "Jongere architectuur en monumenten in het Gooi", met bijdragen van W.G.M. Cerutti, A.C.J. de Vrankrijker e.a.).

Vrankrijker, A.C.J. de, "Weverijen in Laren", *Tussen Vecht en Eem*, jaargang 10, aflevering 2, april 1980, blz. 87-109.

Wandelroute door de dorpskern van Laren (NH) en *Architectonische fietsroute door Laren (NH)*, gezamenlijke uitgave van Tussen Vecht en Eem, VVV Gooi en Vechtstreek en Toer-In Noord-Holland, mei 1980.

Tabel I

Bevolkingsgegevens gemeente Laren

Jaartal	Totaal	Mannen	Vrouwen
1851	1965		
1860	1947		
1870	1997		
1875	2032		
1880	1961		
1890	2144	1071	1073
1900	2397	1191	1206
1910	3367	1611	1756
1920	5127	2368	2759
1925	5879	2707	3172
1930	6513	3006	3507
1940	9457		
1989	11643		

Bron: Databank voor bevolkingsgegevens, Instituut voor sociale geografie, Universiteit van Amsterdam.

Herkomst afbeeldingen

1. MIP-inventarisatiegebieden; door auteur ingetekend op kaart ETD Noord-Holland.
2. Militaire Topografische Kaart, blad 26 en 32. Verkend 1842-'48, gegraveerd 1854-'55.
3. J. Kuyper, *Gemeente-atlas van de provincie Noord-Holland 1869,* Groningen 1984.
4. *Historische Atlas Noord-Holland,* Den Ilp 1989. Kaartbeelden 388 en 407, verkend 1872, herzien 1905, 1907 en 1908.
5. Army Map Service, M831, blad 361 en 368, Washington D.C., 1943.
6. Topografische Kaart 1982.
7. De bodem van de gemeente Laren; door auteur getekend.
8. De wegen in de gemeente Laren rond 1850; door auteur getekend.
9. De wegen in de gemeente Laren rond 1940; door auteur getekend.
10. De wegen in de gemeente Laren rond 1990; door auteur getekend.
11. De wateren binnen de gemeente Laren; door auteur getekend.
12. De tramlijnen binnen de gemeente Laren; door auteur getekend.
13. Stratenplan van Laren; plattegrond uitgave gemeente Laren 1990.
14. Bebouwingsontwikkeling gemeente Laren; door auteur getekend.

1. MIP-inventarisatiegebieden Noord-Holland

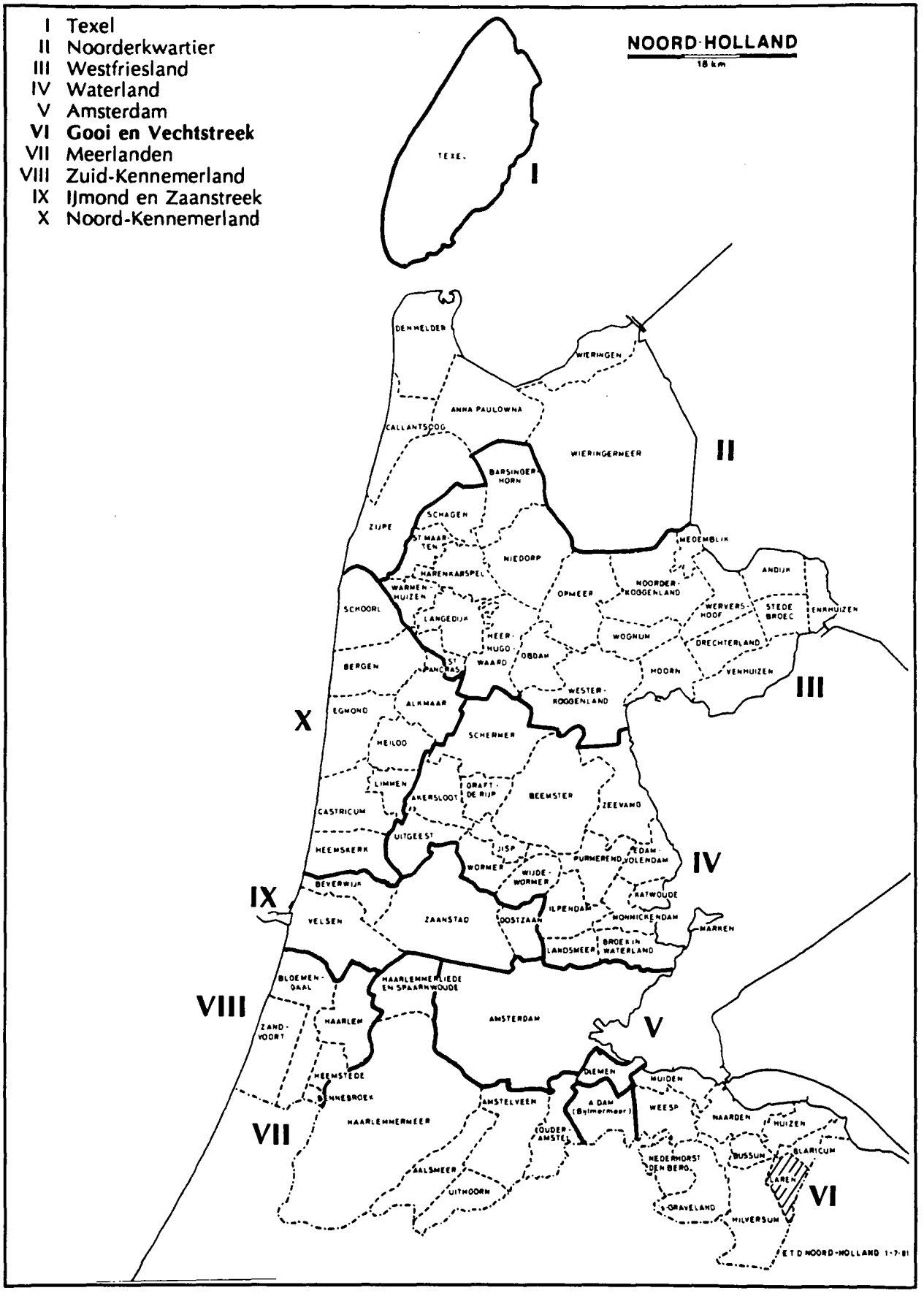

2. De gemeente Laren rond 1850

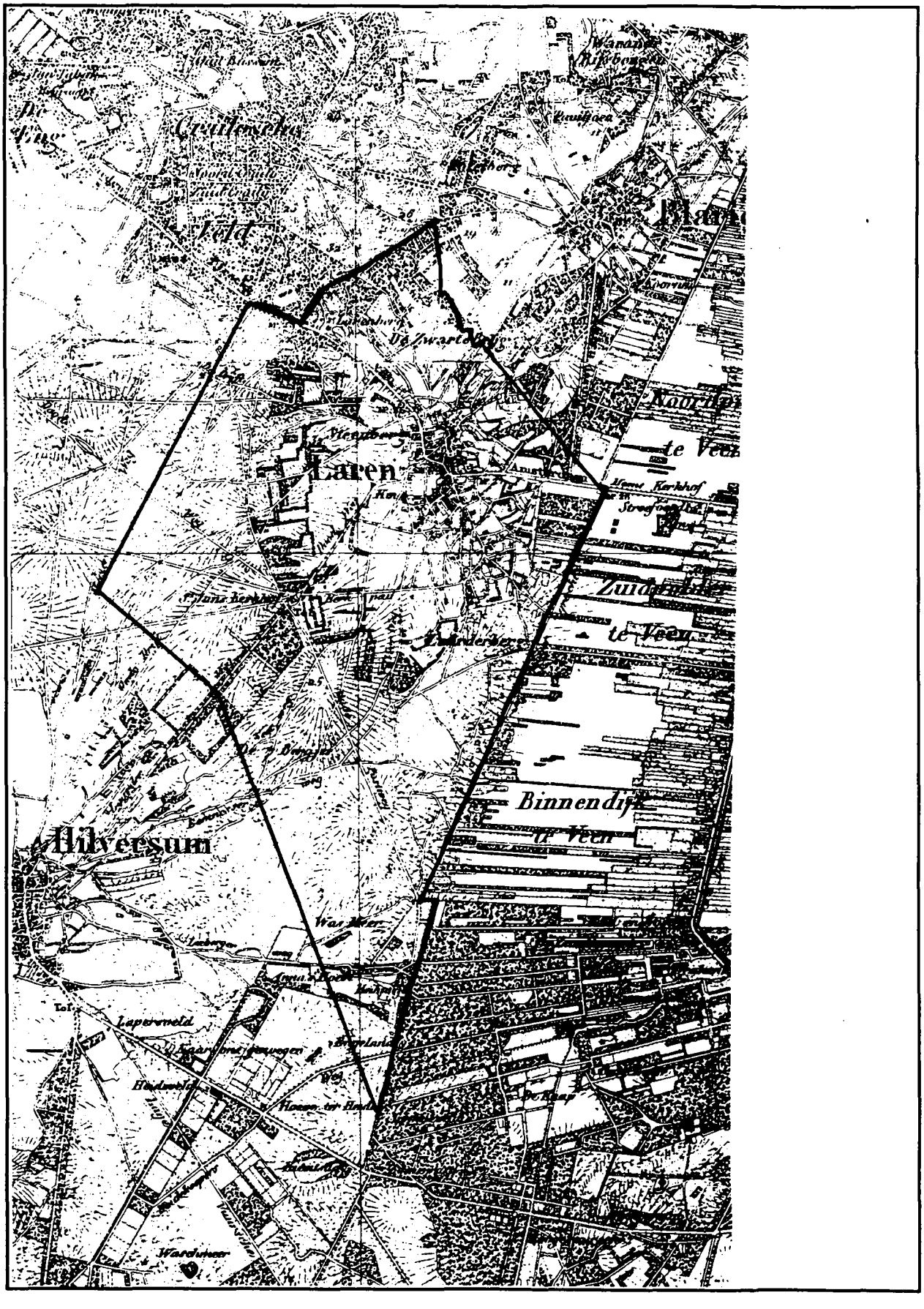

3. De gemeente Laren in 1866

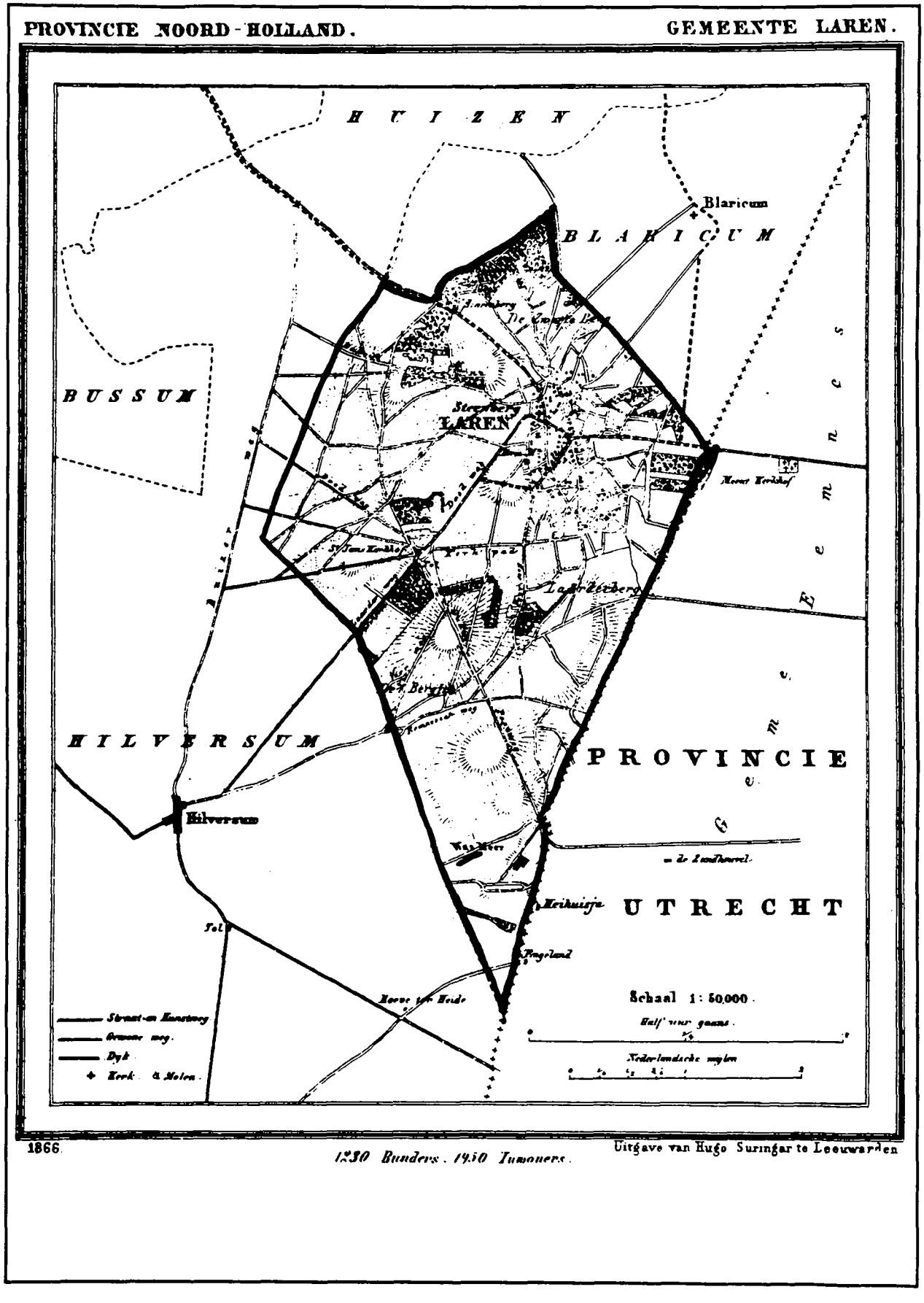

4. De gemeente Laren rond 1905

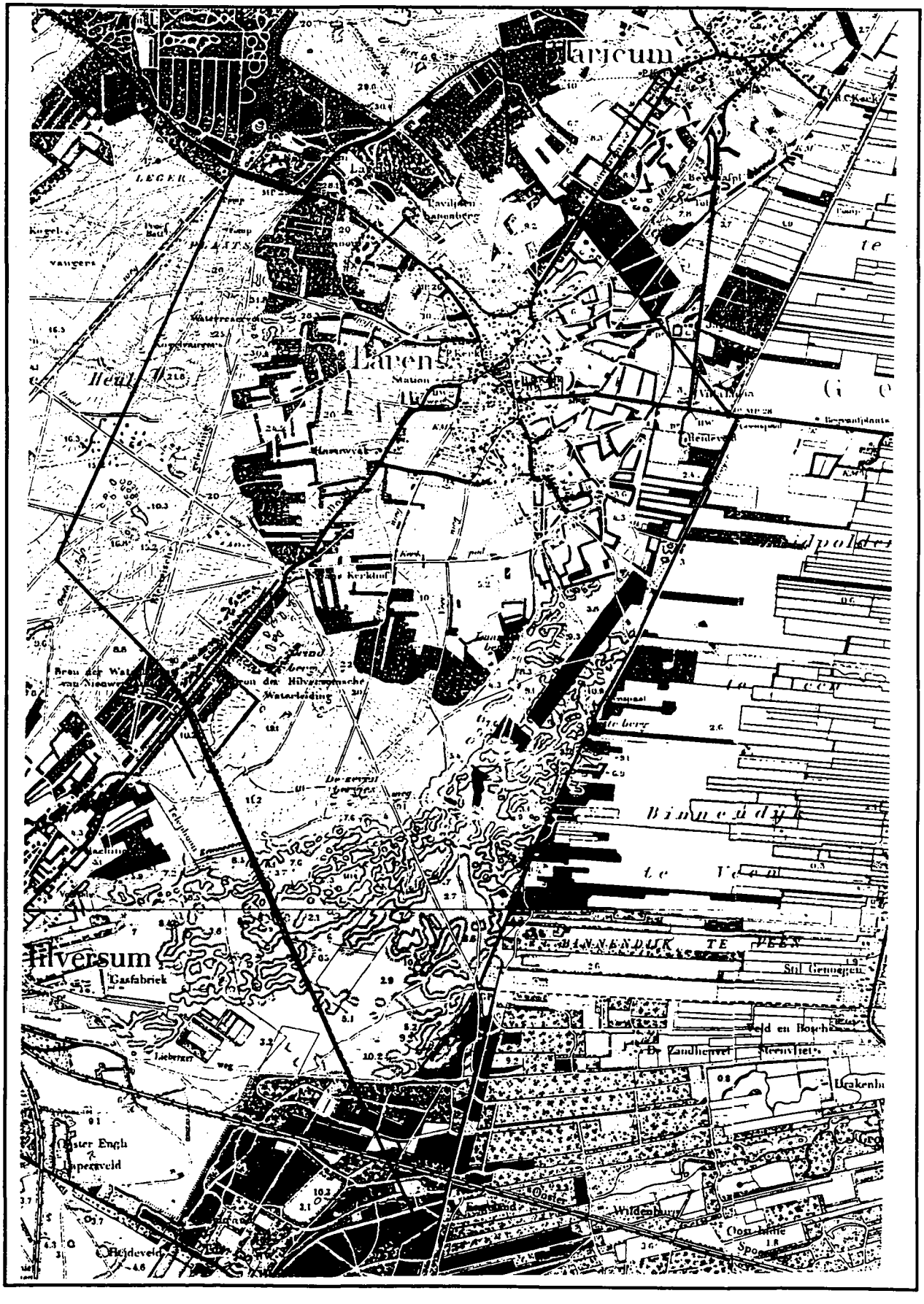

5. De gemeente Laren in 1943

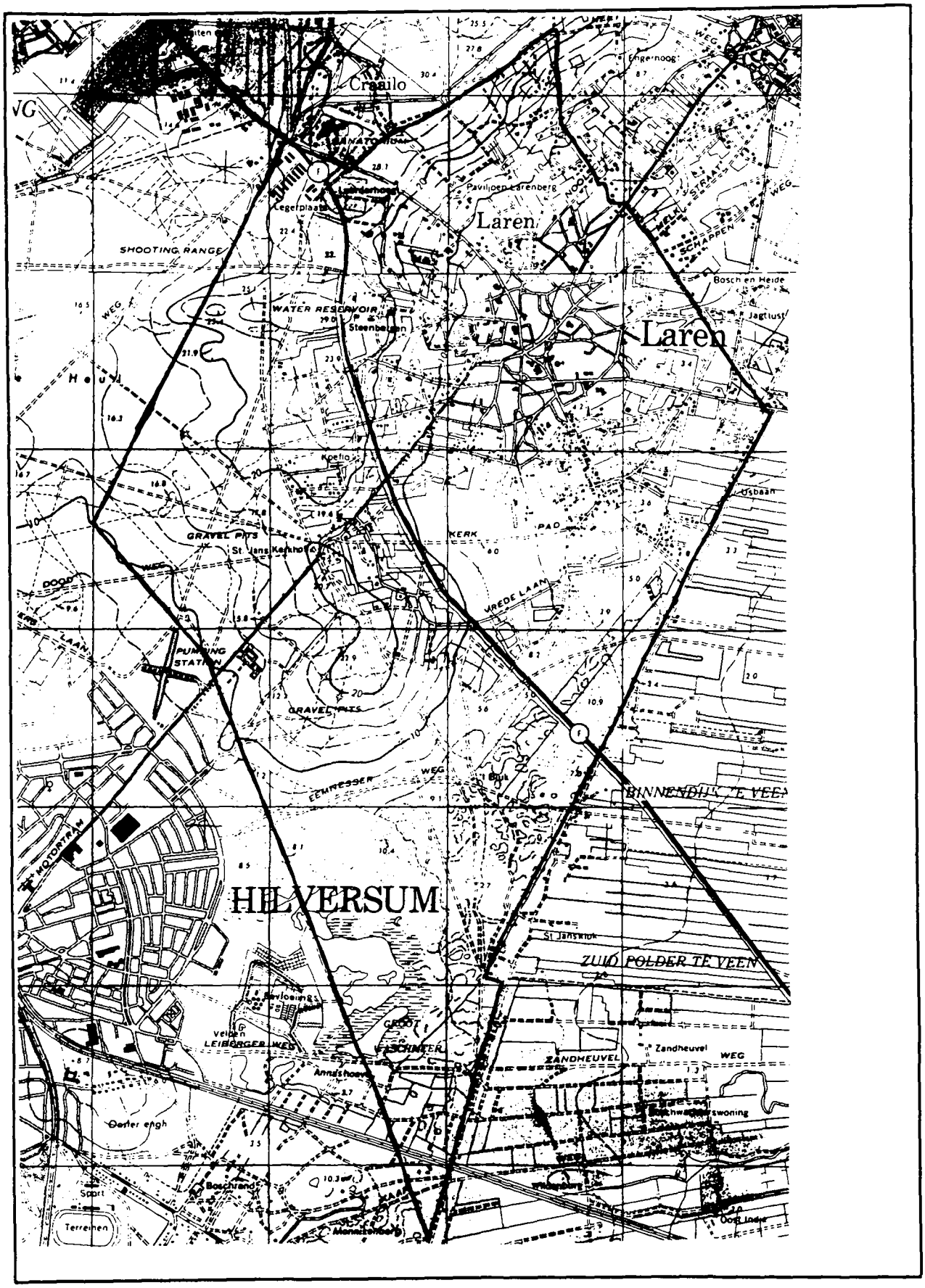

6. De gemeente Laren in 1982

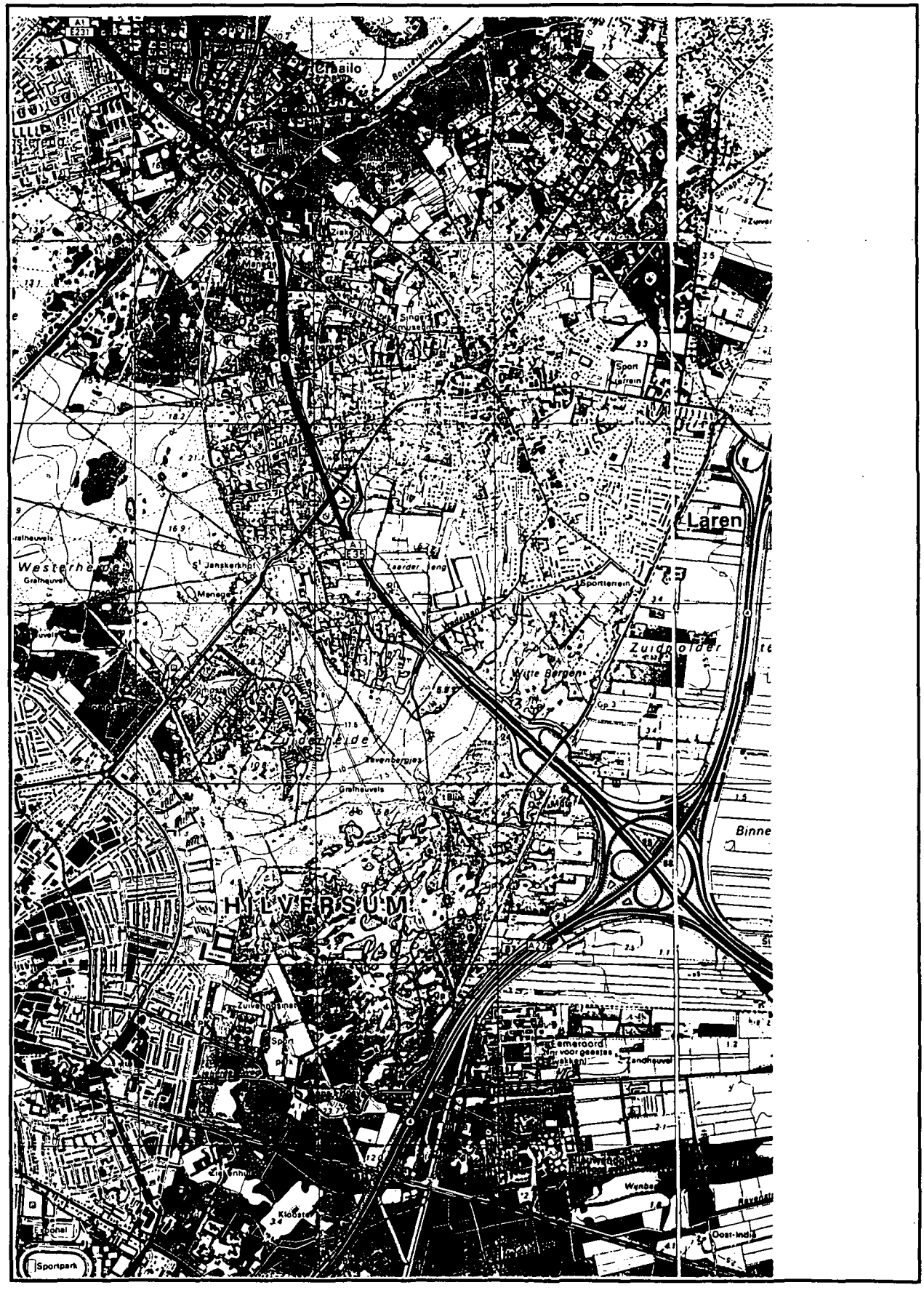

7. De bodem van de gemeente Laren

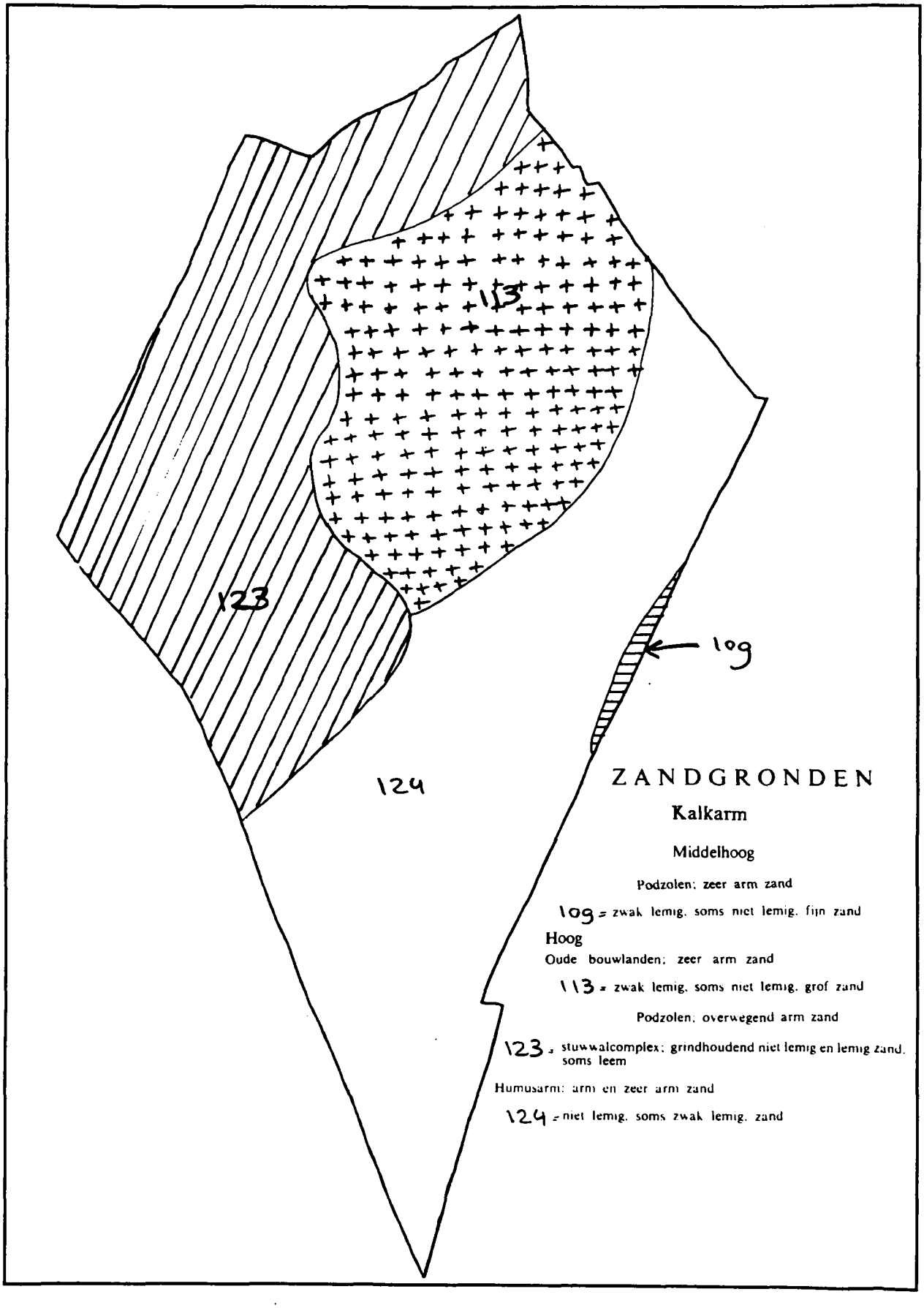

8. De wegen in de gemeente Laren rond 1850

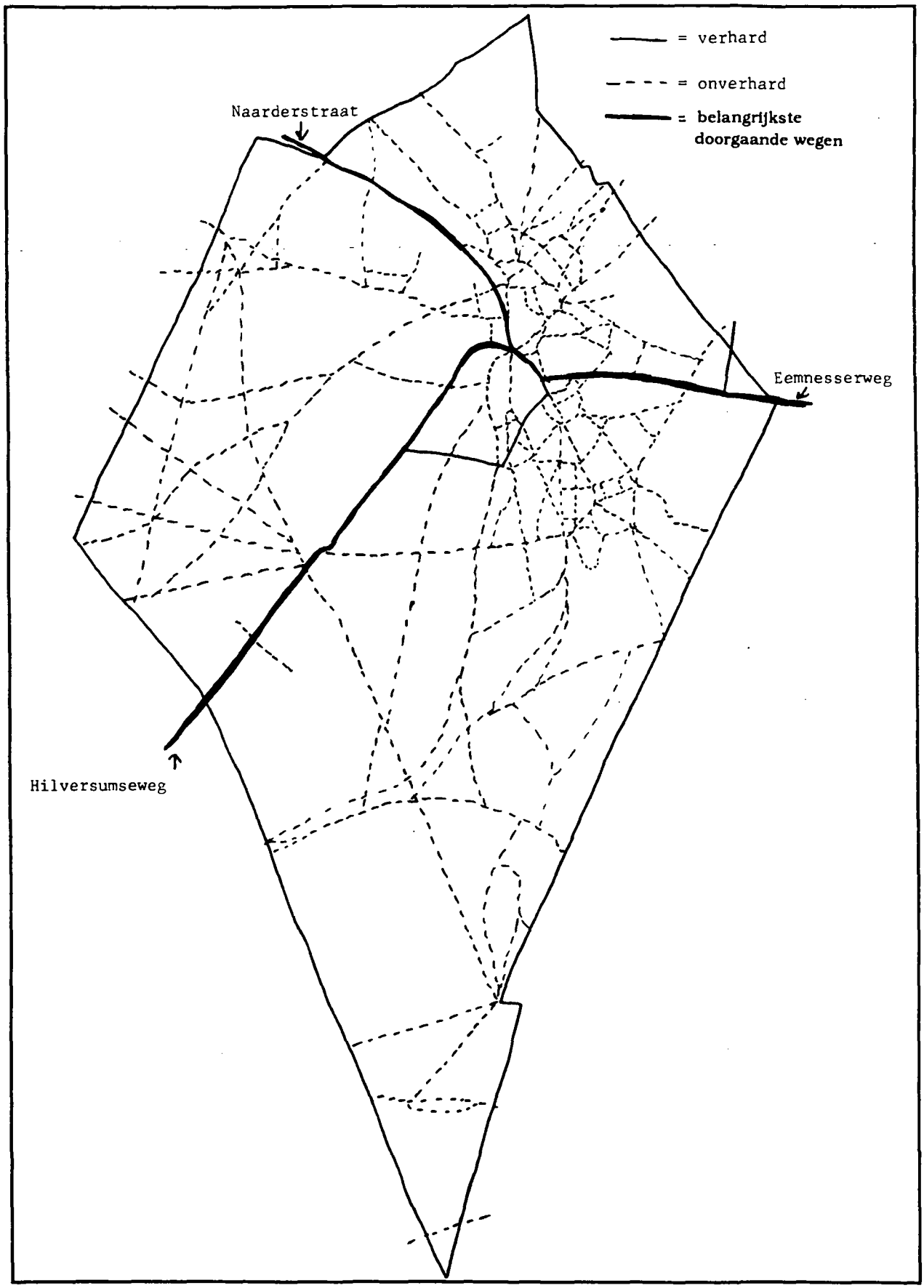

9. De wegen in de gemeente Laren rond 1940

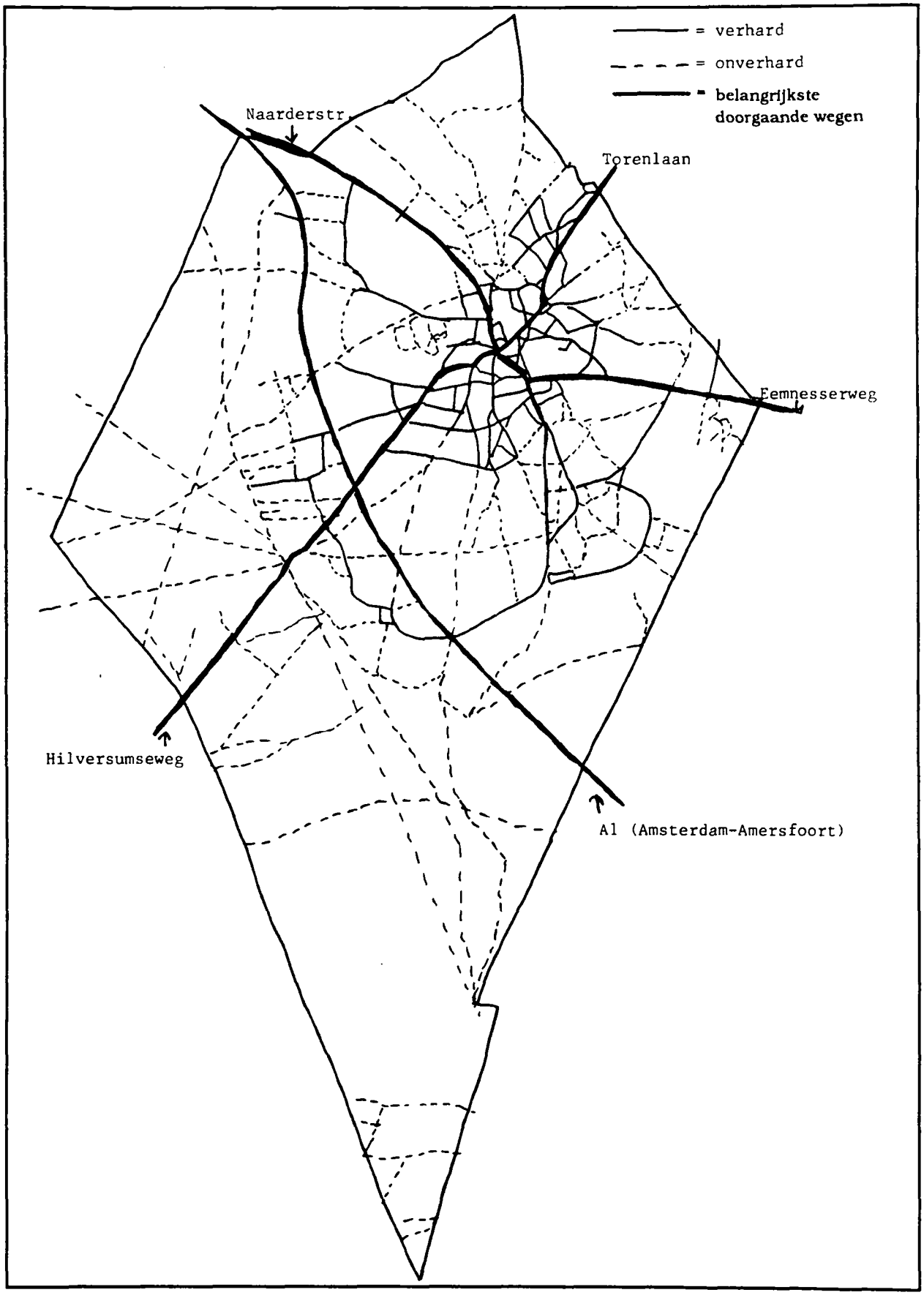

10. De wegen in de gemeente Laren rond 1990

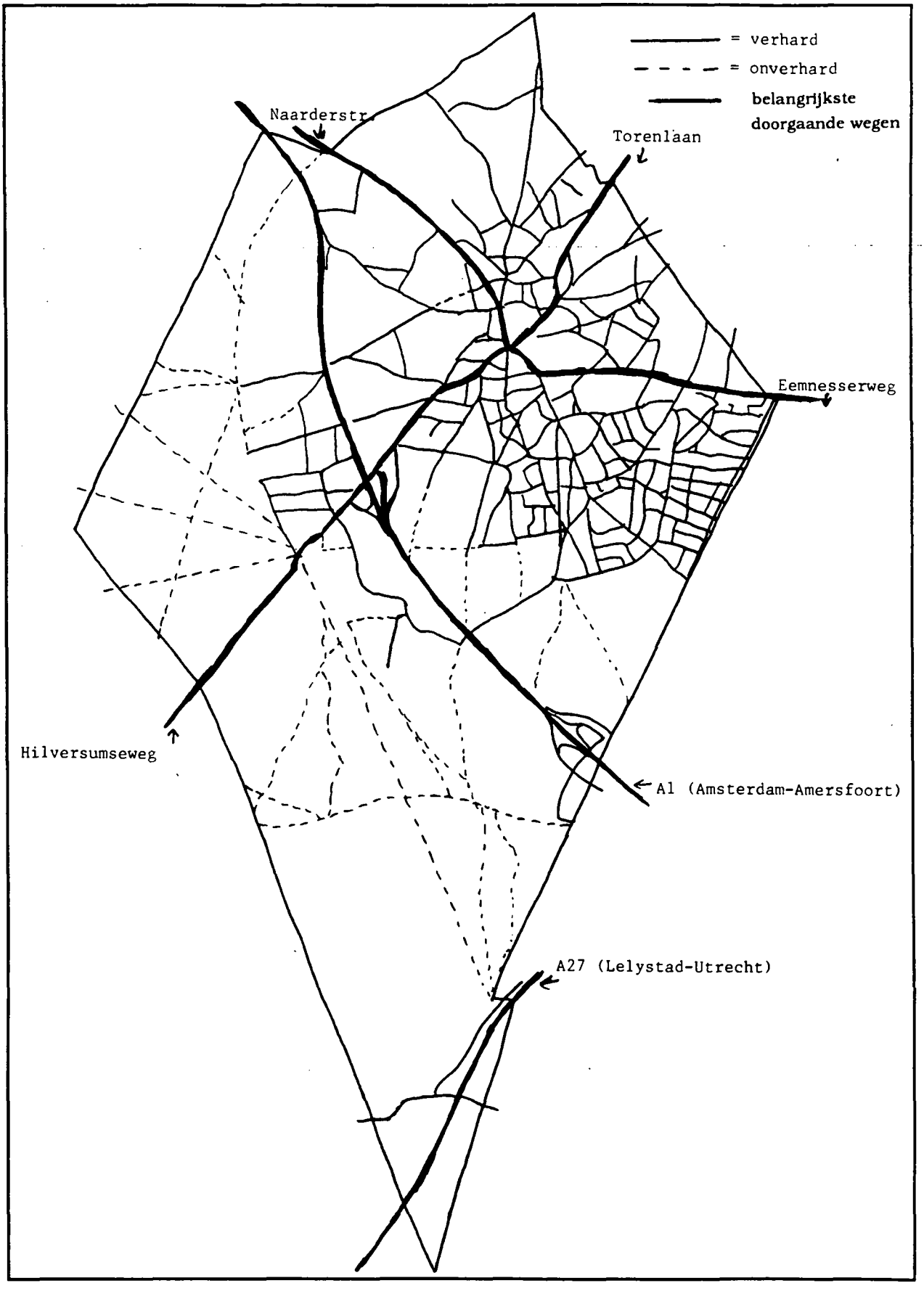

11. De wateren binnen de gemeente Laren in de periode 1850-1940 en nu

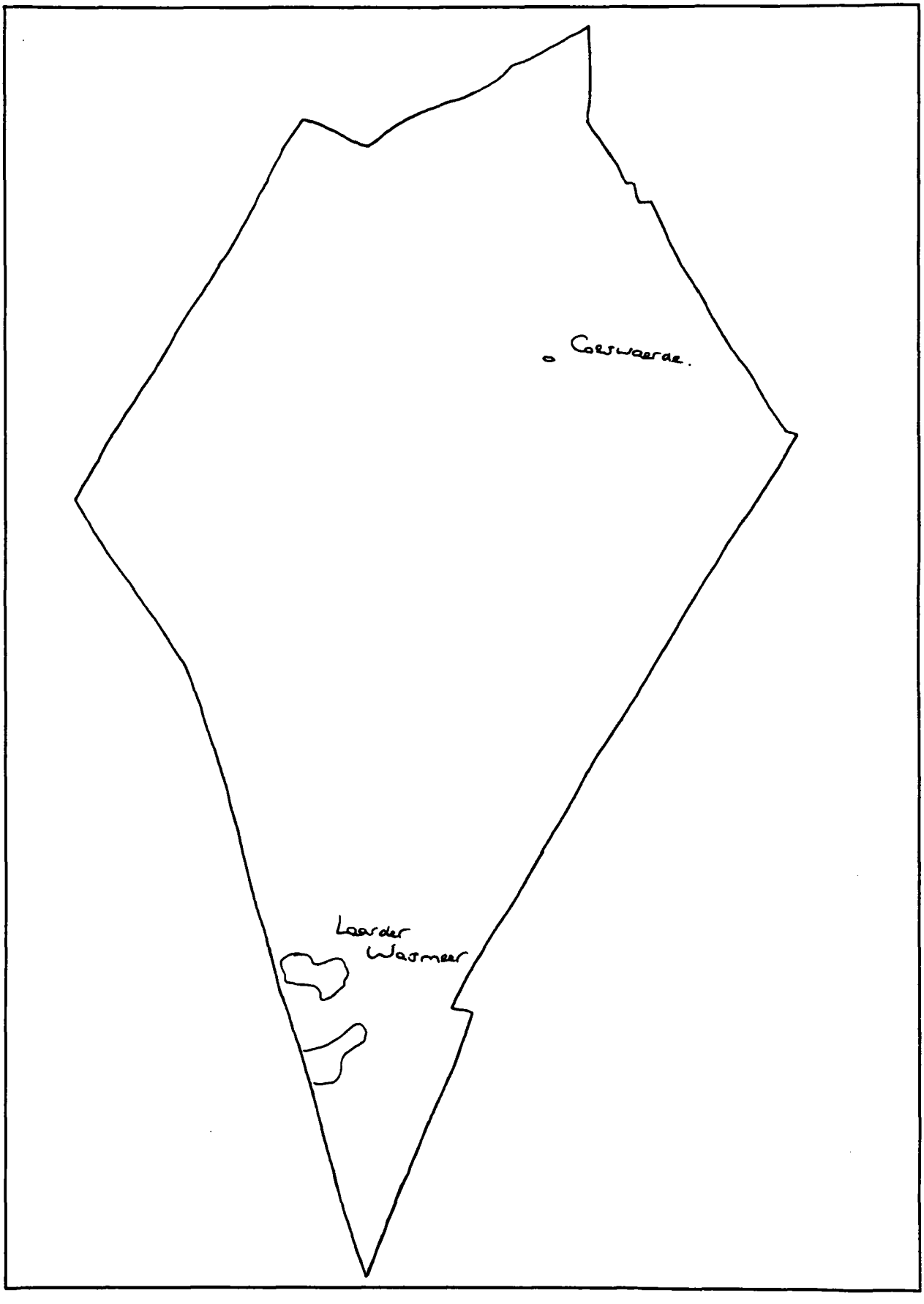

12. De tramlijn in de gemeente Laren in de periode 1850-1940

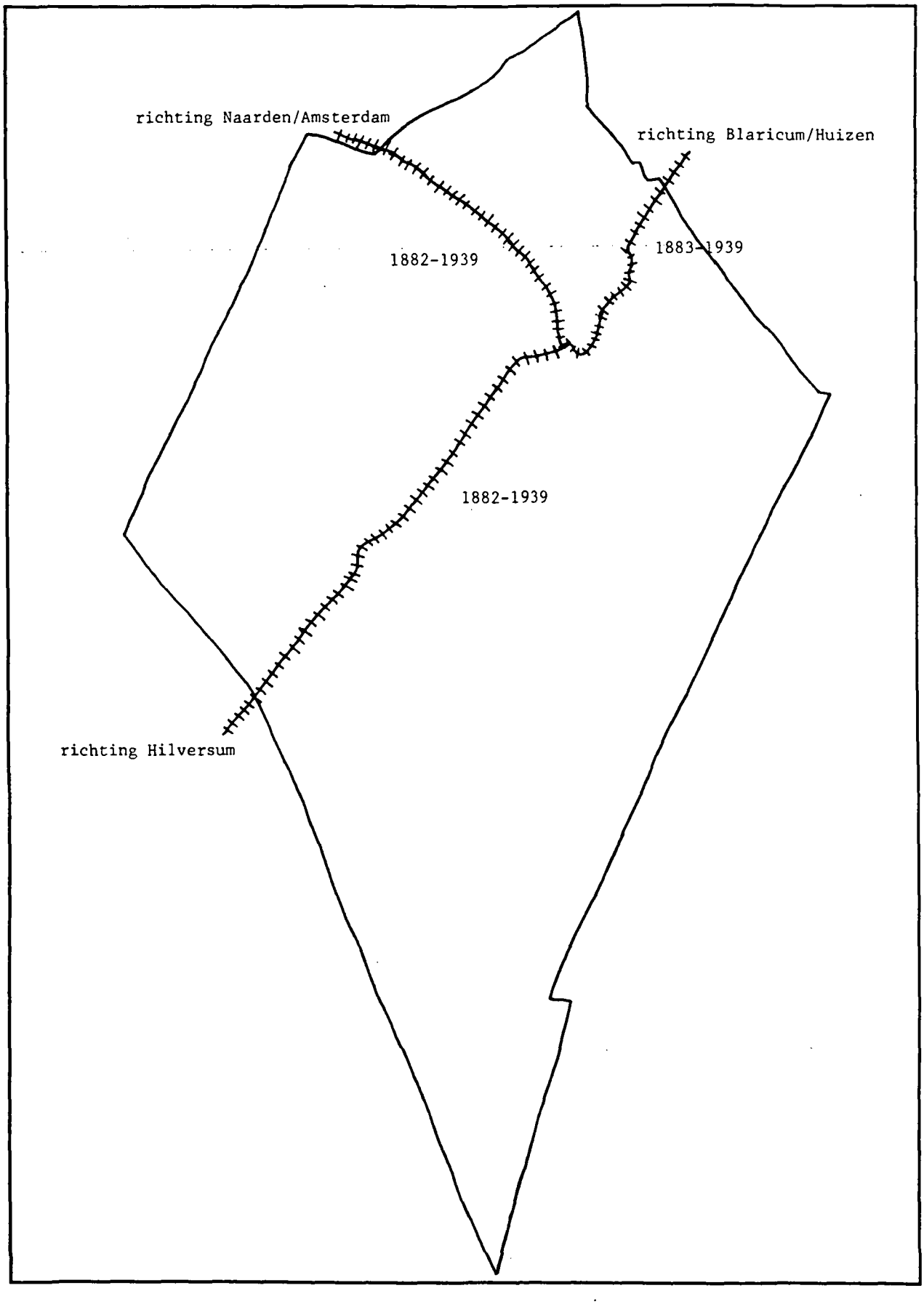

13. Stratenplan van de gemeente Laren anno 1990

14. Bebouwingsontwikkeling van het dorp Laren

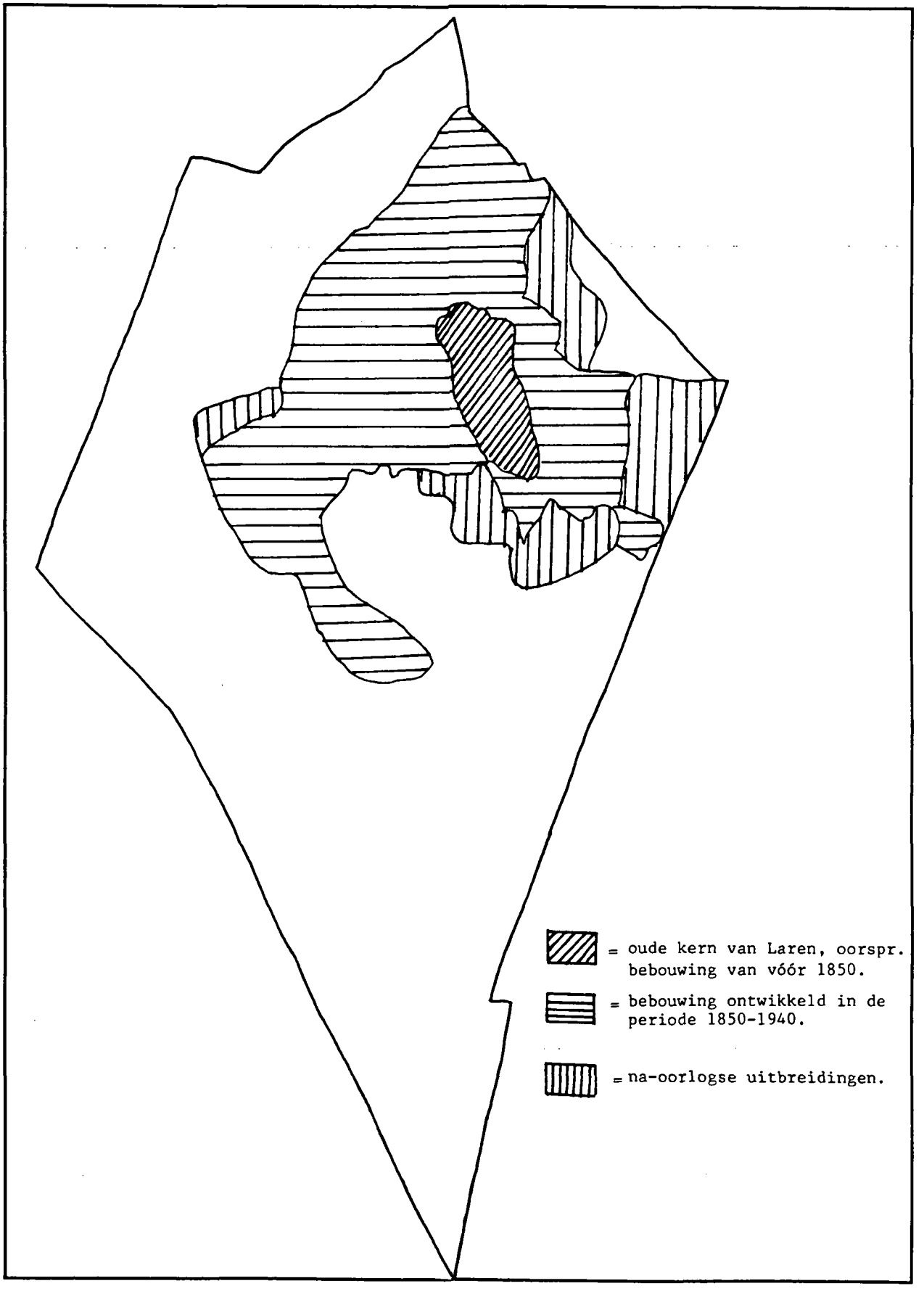

Register

Objectcode	Straatnaam	Huidige functie	Acc.nr.
NH-LARN-001	Ambachtstraat 16	Woning	0005215
NH-LARN-002	Barbiersweg 6	Woonhuis	0005216
NH-LARN-003	Barbiersweg; Oude Kerkweg 23/1; 1A	Woonhuis	0005217
NH-LARN-004	van Beeverlaan 13	Landhuis	0005218
NH-LARN-005	van Beeverlaan 15	Landhuis	0005219
NH-LARN-006	Berkenlaantje; Melkweg 24; 26/3; 5; 23; 25	Woningen	0005220
NH-LARN-007	Berkenlaantje 7 t/m 21	Woonhuizen	0005221
NH-LARN-008	Boekweitskorrel 9;9A	Woonhuis; Kantoor	0005222
NH-LARN-009	Boekweitskorrel 12; 14	Woonhuis	0005223
NH-LARN-010	Brink ong.	Waterpomp	0005224
NH-LARN-011	Brink ong.	monument	0005225
NH-LARN-012	Brink ong.	Gedenkbank	0005226
NH-LARN-013	Brink 2; 4	Winkel; kunsthandel; woning	0005227
NH-LARN-014	Brink 6; 8	Winkelwoonhuizen	0005228
NH-LARN-015	Brink 7	Woonhuis	0005229
NH-LARN-016	Brink 18; 20	Restaurant	0005230
NH-LARN-017	Brink 19	Woonhuis	0005231
NH-LARN-018	Brink 22	Winkelwoonhuis	0005232
NH-LARN-019	Brink 27	Gemeenschapshuis	0005233
NH-LARN-020	Brink 29	Gemeenschapshuis	0005234
NH-LARN-021	Brink 31	Kerk	0005235
NH-LARN-022	Brink 33	Pastorie	0005236
NH-LARN-023	Bij den Toren; Dammaat; Nieuw Larenweg 5/1; 3;5;7;9;11/5;7	Woonhuizen	0005237
NH-LARN-024	M. da Costalaan 28	School	0005238
NH-LARN-025	Drift 9;11;13;15	Woonhuizen	0005239
NH-LARN-026	Drift 12	Landhuis	0005240
NH-LARN-027	Drift 17	Woonhuis	0005241
NH-LARN-028	Drift 21;21A	Landhuis	0005242
NH-LARN-029	Drift bij 37	Woonhuis	0005243
NH-LARN-030	Driftlaantje; Nieuw Larenweg 2/24	Villa	0005244
NH-LARN-031	Eemnesserweg 5;7	Woning	0005245
NH-LARN-032	Eemnesserweg 8	Woonhuis	0005246
NH-LARN-033	Eemnesserweg 14	Ziekenhuis	0005247
NH-LARN-034	Eemnesserweg 17	School; Volksuniversiteit	0005248
NH-LARN-035	Eemnesserweg 18	Woonhuis	0005249
NH-LARN-036	Eemnesserweg 19	Gemeentehuis	0005250
NH-LARN-037	Eemnesserweg 20	Woonhuis	0005251
NH-LARN-038	Eemnesserweg 21	Villa	0005252
NH-LARN-039	Eemnesserweg 23	Woonhuis	0005253
NH-LARN-040	Eemnesserweg 25	Landhuis (atelierwoning?)	0005254
NH-LARN-041	Eemnesserweg 35	Woning	0005255
NH-LARN-042	Engweg 9	Woonhuis	0005256

NH-LARN-043	Engweg 22	Villa	0005257
NH-LARN-044	Erfgooiersweg e.o.	Woningen	0005258
NH-LARN-045	Gooiergracht ong.	Grenspaal	0005259
NH-LARN-046	Hein Duvel 2	Landhuis	0005260
NH-LARN-047	Herdersweg 19	Landhuis	0005261
NH-LARN-048	Herdersweg 22	Landhuis	0005262
NH-LARN-049	Herdersweg 23	Landhuis	0005263
NH-LARN-050	Hilversumseweg 2;4	Landhuis	0005264
NH-LARN-051	Hilversumseweg 6	Woonhuis	0005265
NH-LARN-052	Hilversumseweg 12	Villa	0005266
NH-LARN-053	Hilversumseweg 16	Onbekend	0005267
NH-LARN-054	Hilversumseweg 51	Museum	0005268
NH-LARN-055	Hoefloo 3	Woonhuis	0005269
NH-LARN-056	Hoefloo 5	Woning	0005270
NH-LARN-057	Hoefloo; Van Wulfenlaan 6; 8; 10/23	Woningen	0005271
NH-LARN-058	Hoog Hoefloo 46	Landhuis	0005272
NH-LARN-059	Houtweg 23	Landhuis	0005273
NH-LARN-060	Jagerspad 1	Woonhuis	0005274
NH-LARN-061	Jagersweg 13	Atelierswoningen	0005275
NH-LARN-062	St. Janstraat 1	Politiebureau	0005276
NH-LARN-063	St. Janstraat 2	Winkelpanden	0005277
NH-LARN-064	St. Janstraat 3;5	Winkel	0005278
NH-LARN-065	St. Janstraat 7;7A	Winkel, bakkerij	0005279
NH-LARN-066	St. Janstraat 16	Winkelwoonhuis	0005280
NH-LARN-067	St. Janstraat 21	Sportschool	0005281
NH-LARN-068	St. Janstraat 27	Woning	0005282
NH-LARN-069	St. Janstraat 29	Kantoor	0005283
NH-LARN-070	St. Janstraat 34	Woonhuis	0005284
NH-LARN-071	St. Janstraat 43	Woonhuis	0005285
NH-LARN-072	St. Janstraat 52	Landhuis	0005286
NH-LARN-073	St. Janstraat 57	Landhuis	0005287
NH-LARN-074	St. Janstraat 61	Woonhuis	0005288
NH-LARN-075	Jordaan 11;13	Bloemisterij;woonhuis	0005289
NH-LARN-076	Jordaan 20	Woonhuis	0005290
NH-LARN-077	Kerklaan 1	Woonhuis	0005291
NH-LARN-078	Kerklaan 6	School	0005292
NH-LARN-079	Kerklaan 9;9	Winkelwoonhuis	0005293
NH-LARN-080	Kerklaan 11;13;15	Woonhuizen	0005294
NH-LARN-081	Kerklaan 17;19;21; 23;25	Woningen	0005295
NH-LARN-082	Kerklaan 29	School	0005296
NH-LARN-083	Klaaskampen 2	Winkelwoonhuis	0005297
NH-LARN-084	Klaaskampen 3;5	Dubbel woonhuis	0005298
NH-LARN-085	Klaaskampen 17	Woning	0005299
NH-LARN-086	Klaaskampen 26;28	Woonhuis	0005300
NH-LARN-087	Klaaskampen 30;32	Dubbel woonhuis	0005301
NH-LARN-088	Koloniepad 3	Woonhuis	0005302
NH-LARN-089	Koloniepad 7	Woonhuis	0005303
NH-LARN-090	Langsakker ong.	Begraafplaats	0005304
NH-LARN-091	de Leemkuil 4	School	0005305
NH-LARN-092	Leemzeulder 26	Woonhuis	0005306
NH-LARN-093	Leemzeulder 35	Kliniek	0005307
NH-LARN-094	Lingenskamp 34	Woning	0005308
NH-LARN-207	Mauvezand 25;27; 29;31	Arbeiderswoningen	0005309
NH-LARN-095	Melkweg 23	Boerderij	0005310
NH-LARN-096	Melkweg 26	Boerderij	0005311
NH-LARN-097	Melkweg 68	Woonhuis	0005312
NH-LARN-098	Melkweg 75	Winkelwoonhuis	0005313

NH-LARN-099	Wally Moesweg 1	Woning	0005314
NH-LARN-100	Wally Moesweg 3	Woning	0005315
NH-LARN-101	Molenweg 1	Villa	0005316
NH-LARN-102	Molenweg 3;5	Boerderij	0005317
NH-LARN-103	Molenweg 4	Boerderij; winkel	0005318
NH-LARN-104	Molenweg 6	Woonhuis	0005319
NH-LARN-105	Molenweg 10	Woonhuis	0005320
NH-LARN-106	Molenweg 35	Woning en bedrijfs-opslag	0005321
NH-LARN-107	Naarderstraat 48	Woning	0005322
NH-LARN-108	Naarderstraat 50	Kantoor	0005323
NH-LARN-109	Naarderstraat 52	Woonhuis	0005324
NH-LARN-110	Naarderstraat 63	Woning	0005325
NH-LARN-111	Naarderstraat 80	Woonhuis	0005326
NH-LARN-112	Neuhuysweg 3	Woonhuis	0005327
NH-LARN-113	Nieuw Larenweg 20	Boerderij	0005328
NH-LARN-114	Burg. van Nispen van Sevenaerstraat 1;3;5;7	Winkelwoonhuizen	0005329
NH-LARN-115	Burg. van Nispen van Sevenaerstraat 11;13;15;17;19	Winkelwoonhuizen	0005330
NH-LARN-116	Burg. van Nispen van Sevenaerstraat; Schoutenbosje 21; 23;25/11	Woonhuizen	0005331
NH-LARN-117	Burg. van Nispen van Sevenaerstraat 27;29	Woonhuis	0005332
NH-LARN-118	Burg. van Nispen van Sevenaerstraat 31	Woonhuis	0005333
NH-LARN-119	Burg. van Nispen van Sevenaerstraat 33	Woonhuis	0005334
NH-LARN-120	Noolseweg 1	Landhuis	0005335
NH-LARN-121	Noolseweg 2	Woonhuis	0005336
NH-LARN-122	Noolseweg 9	Landhuis	0005337
NH-LARN-123	Noolseweg 14;16	Woonhuis	0005338
NH-LARN-124	Noolseweg 17	Villa	0005339
NH-LARN-125	Noolseweg 21	Villa	0005340
NH-LARN-126	Noolseweg 24	Landhuis	0005341
NH-LARN-127	Tony Offermansweg; Burg. van Nispen van Sevenaerstraat 2; 41-7/35;37	Woonhuizen	0005342
NH-LARN-128	Ooghout 16	Woonhuis	0005343
NH-LARN-129	Oosterend 2	Woning	0005344
NH-LARN-130	Oosterend 4	Woning	0005345
NH-LARN-131	Oud Blaricummer-weg 21	School	0005346
NH-LARN-132	Oud Blaricummer-weg 40	Woning	0005347
NH-LARN-133	Oude Kerkweg 10;12	Woonhuizen	0005348
NH-LARN-134	Oude Naarderweg 8	Woning	0005349
NH-LARN-135	Oude Naarderweg 10	Woning	0005350
NH-LARN-136	Oude Naarderweg 12	Woning	0005351
NH-LARN-137	Oude Postweg ong.	Begraafplaats	0005352
NH-LARN-138	Paviljoensweg 3	Woonhuis	0005353
NH-LARN-139	Paviljoensweg 5	Woonhuis	0005354
NH-LARN-140	Paviljoensweg 16	Woning	0005355
NH-LARN-141	De Pijl 7	Woonhuis	0005356

NH-LARN-142	De Pijl 8	Woonhuis	0005357
NH-LARN-143	De Pijl 9	Woonhuis	0005358
NH-LARN-144	De Pijl 11	Woonhuis	0005359
NH-LARN-145	Raboes 4	Landhuis	0005360
NH-LARN-146	Raboes 8	Landhuis	0005361
NH-LARN-147	Raboes 10	Woonhuis	0005362
NH-LARN-148	Raboes 11	Landhuis	0005363
NH-LARN-149	Raboes 15	Landhuis	0005364
NH-LARN-150	Raboes 21	Villa	0005365
NH-LARN-151	Raboes 23	landhuis	0005366
NH-LARN-152	Remiseweg 12	Electriciteitscentrale	0005367
NH-LARN-153	Rozenlaantje 8	Landhuis	0005368
NH-LARN-154	Rozenlaantje 14	Landhuis	0005369
NH-LARN-155	Rozenlaantje 16	Woonhuis	0005370
NH-LARN-156	Rozenlaantje 18	Woonhuis	0005371
NH-LARN-157	Rozenlaantje 20	Woonhuis	0005372
NH-LARN-158	Ruiterweg 1;3	Woningen	0005373
NH-LARN-159	Ruiterweg 5	Woonhuis	0005374
NH-LARN-160	Rijksweg-west 29	Watertorencomplex	0005375
NH-LARN-161	Schoolpad 1;3	Woonhuis	0005376
NH-LARN-162	Schoolpad 4	Woonhuis	0005377
NH-LARN-163	Schoolpad 6	Woonhuis	0005378
NH-LARN-164	Schoutenbosje 5	Postkantoor	0005379
NH-LARN-165	Smeekweg 51	Woonhuis	0005380
NH-LARN-166	Smeekweg 78	Boerderij	0005381
NH-LARN-167	Smidslaantje ong.	?	0005382
NH-LARN-168	Stationsweg 6	Woonhuis	0005383
NH-LARN-169	Steenbergen 6;8	Landhuis	0005384
NH-LARN-170	Tafelbergweg 32	Woonhuis	0005385
NH-LARN-171	Tafelbergweg 40	Landhuis	0005386
NH-LARN-172	Torenlaan 19	Kantoor	0005387
NH-LARN-173	Torenlaan 21	Winkelwoonhuis	0005388
NH-LARN-174	Torenlaan 23; 25	Dubbel woonhuis	0005389
NH-LARN-175	Torenlaan 29	Dubbel woonhuis	0005390
NH-LARN-176	Torenlaan 30; 30	Woonhuis	0005391
NH-LARN-208	Torenlaan 31	Winkelwoonhuis	0005392
NH-LARN-209	Torenlaan 34	Dubbel woonhuis	0005393
NH-LARN-177	Torenlaan 39	Woonhuis	0005394
NH-LARN-178	Torenlaan 40; 42	Winkelwoonhuis	0005395
NH-LARN-179	Torenlaan 53	Landhuis	0005396
NH-LARN-180	Torenlaan 55	Landhuis	0005397
NH-LARN-181	Torenlaan 57	Landhuis met atelier	0005398
NH-LARN-182	Torenlaan 59	Landhuis	0005399
NH-LARN-183	Torenlaan 64	Landhuis	0005400
NH-LARN-183	H. Valkenburger-laantje 4	Woonhuis	0005401
NH-LARN-184	H. Valkenburger-laantje 6	Boerderij	0005402
NH-LARN-185	Veldweg 6;8;10;12	Woonhuizen	0005403
NH-LARN-186	Veldweg 11;13;15	Woonhuizen	0005404
NH-LARN-187	Veldweg 27	Woning	0005405
NH-LARN-188	Velthuysenlaan; Engweg 21;3	Atelierwoning	0005406
NH-LARN-189	Velthuysenlaan 17	Kerk	0005407
NH-LARN-190	Velthuysenlaan 22	Villa	0005408
NH-LARN-191	Vredelaan 16	Woonhuis	0005409
NH-LARN-192	Vredelaan 24	Woonhuis	0005410
NH-LARN-193	Vredelaan 26; 28	Landhuis	0005411
NH-LARN-194	Vredelaan 44;46	Landhuis	0005412
NH-LARN-195	van Wulfenlaan 8;8A	Dubbel woonhuis	0005413
NH-LARN-196	van Wulfenlaan 10	Villa	0005414

NH-LARN-197	Zevenend 38	Twee woningen	0005415
NH-LARN-198	Zevenend 10	Kantoor	0005416
NH-LARN-199	Zevenend; Wagenpad 14/2	Woningen	0005417
NH-LARN-200	Zevenend 45;47	Woonhuis	0005418
NH-LARN-201	Zevenend;'t Paadje 62/31	Woonhuis	0005419
NH-LARN-202	Zevenend 67	Winkel;woonhuis	0005420
NH-LARN-203	Zevenenderdrift 6; 8;10	Woonhuizen	0005421
NH-LARN-204	Zevenenderdrift 55	Landhuis	0005422
NH-LARN-205	Zijtak 6	Woonhuis	0005423
NH-LARN-206	Zijtak 8;10	Houtzagerij	0005424

Colofon

Uitgave
Provinciaal Bestuur van Noord-Holland
Dreef 3, 2012 HR Haarlem
telefoon 023 - 14 31 43

Samenstelling
Mw. drs. N.C. van Goor
Afdeling Cultuur en Educatie, Cluster Monumentenzorg
Dienst Welzijn, Economie en Bestuur

Vormgeving, zetwerk en drukwerk
Bureau Grafische Produktie
Centrale Bestuursdienst

Oplage
250 exemplaren

Haarlem, januari 1993

Laren